

Sociologisk Forskning

Nr 3 1995 Pris 75:– inkl. moms

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

REDAKTION

Thomas Johansson (red), Anna-Karin Kollind, Per Månson, Eva-Mari Rigné och Lennart Svensson.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Skanstorget 18, 411 22 Göteborg, tel 031/773 47 74, fax 031/773 47 64, e-mail: Thomas Johansson @ sociology.gu.se.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Sune Andersson, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1995. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adresetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1995

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.
Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 3 1995 Årgång 32

ARTIKLAR

- Mats Alvesson och Dan Kärreman: Att synliggöra organisationen eller "Arne Weise har fan inte sålt nånting": Löpsedelsmöte på Aftonpressen 3
- Rolf Å Gustafsson: Valfrihet och konkurrens inom den offentliga sektorn - En kritisk analys 43
- Jan Inge Jönhill: Människan som individ i sociala systems omvärld. Om individ och person i Niklas Luhmanns systemteori 61

DEBATT

- Politisk korrekthet, flyktingaltruism och sociologisk analys – Svar till Stefan Svallfors (José Alberto Diaz) 89

RECENSIONER

- Margareta Bertilsson (red.): Rätten i förvandling. Jurister mellan stat och marknad (Dimitris Michailakis) 93
- Johan Fritzell & Olle Lundberg: Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier (Bengt Furåker) 98
- Mary Zey: Banking on Fraud. Drexel, Junk Bonds, and Buyouts (Klas Borell) 101
- Kristina Håkansson: Förändringsstrategier i arbetslivet (Sten Höglund) 103
- Kommentar till Sten Höglund (Kristina Håkansson) 108

Från redaktionen

Den första artikeln i detta nummer av Sociologisk Forskning är skriven av Mats Alvesson och Dan Kärreman. Artikeln handlar om ett löpsedelsmöte på Aftonpressen. Vi får följa med i de livliga diskussionerna om olika löpsedlars säljkraft. Det etnografiska materialet som finns redovisat i artikeln ger en utförlig beskrivning av vad som händer på mötet. Premissen för mötet – tanken att det finns ett entydigt kausalt samband mellan löpsedlarnas kvalitet och försäljningen av tidningar – styr hela situationen. I sina diskussioner om vad som *egenligen* händer på detta möte tillämpar författarna olika teorier – bl a Kenneth Burkes dramaturgiska perspektiv och teorier om det emotionella klimatets inverkan på den organisatoriska strukturen. Artikeln utmynnar i ett ideologikritiskt resonemang om hur mötet under täckmanteln av ekonomiska och rationella argument framför allt fungerar som en emotionell arena.

I artikeln ”Valfrihet och konkurrens inom den offentliga sektorn – En kritisk analys” diskuterar Rolf Å Gustafsson begreppet konkurrens, framför allt med inriktning på offentlig vård och omsorg. Inledningsvis behandlas bl a Georg Simmels tankar om konkurrensens handlingslogik. Här myntas begreppet *para-aktion* för att beskriva konkurrensens allmänna karaktär av parallellt och indirekt handlade. I den fortsatta framställningen kritiserar den neoklassiska ekonomins synsätt på konkurrensens fördelar. Gustafsson diskuterar bl a Hayeks och Hirschmans teorier om konkurrens. Ett stort utrymme ägnas åt Hirschmans teori, som används som ett argument för att receptet ”mer valfrihet och konkurrens” bör skrivas ut med stor försiktighet. I den avslutande diskussionen ägnar sig Gustafsson åt att avtäckta de ideologiskt färgade föreställningar om konkurrensens saliggörande effekter på verksamheten inom den offentliga sektorn.

Jan Inge Jönhill ger i sin artikel ”Människan som individ i sociala systems omvärld. Om individ och person i Niklas Luhmanns systemteori” en bra introduktion till Luhmanns tänkande. Här presenteras sådana begrepp som *autopoiesis*, *strukturell koppling*, *psykiska och sociala system*, *interpenetration* och *inklusion/exklusion*. Luhmanns teori presenteras som ett alternativ till den typ av sociologisk teoribildning som har sysslat med relationen mellan individ och samhälle. Enligt Jönhill lyckas Luhmann utan att på något sätt exkludera individen från resonemangen utveckla en systemteori som kan användas för att studera individualiserings- och moderniseringsprocesser. Avslutningsvis konstateras att: ”Ett nytt sätt att förstå samhället kan därmed skönjas. Och det betyder paradoxalt nog ett samhällsbegrepp som är mera anpassat till människan än det humanistiska”.

Att synliggöra organisation eller ”Arne Weise har fan inte sålt nånting” Löpsedelsmöte på Aftonpressen

av MATS ALVESSON och DAN KÄRREMAN
Företagsekonomiska Institutionen i Lund och Göteborg

Inledning

I denna artikel utgår vi ifrån en viss specifik situation, ett regelbundet möte på en kvällstidning, Aftonpressen, i vilken ett dussintal personer, framförallt på mellanchefsnivå (arbetsledare för journalister och redigerare), går igenom försäljning i relation till löpsedlarnas utformning. Tanken är att väl kartlagda, avgränsade situationer som forskaren direkt har observerat och helst spelat in på band utgör kvalificerad – om än något snäv – empiri som ger ett hanterbart utsnitt av en social institution. Situationen möjliggör uttolkning av vissa aspekter av institutionen ifråga – det empiriska objektet – såväl som en utgångspunkt för belysning av något generellt teoretiskt tema. Ansatsen gränsar till diskurs- och konversationsanalys (Potter & Wetherell 1987) – vari fokus är på språkhandlingar – men skiljer sig klart från dessa då den kommunikativa situationen betraktas främst som ingång för belysning av vidare mönster än enbart detaljstudiet av utsagor.

I denna uppsats söker vi belysa dels några kulturella aspekter av kvällstidningsbranschen – arbetsstil, tankesätt, antaganden om verksamheten, dess syfte, läsekretsen mm, dels hur kommunikation i grupsituationer bidrar till den sociala konstruktionen av organisationer i termer av mål, mening och stil. Därutöver kommer vi in på lek, emotioner och förnöjelse i arbetet.

Vi börjar med några allmän-teoretiska idéer av närmast metodologisk karaktär för att så komma in på empirin. Därefter redovisar vi kort några mera specifika teoretiska inspirationskällor som vi använt av oss för att tolka empirin. Därpå följer tolkningar och slutsatser. Strukturen är något oortodox men rimlig utifrån att empirin är ”spontan” och ej, som är fallet i enkäter, experiment och i huvudsak i intervjuer, genererad utifrån forskarens frågeställningar.

Teoretiska och metodologiska idéer

Situationellt fokus

Traditionellt brukar organisationsforskning betona antingen system och strukturer eller föreställnings- och meningsförhållanden förknippade med individuella aktörer eller kollektiva grupper (kulturer). Handlingar/beteenden brukar ses som avhängiga endera av dessa. Ett tredje fokus är situationer. Detta fokus har två stora fördelar (Alvesson 1995). En är metodologisk och hänger samman med att avgränsade situationer låter sig väl beskrivas utan alltför mycket av godtycklighet i representationer och selektivt urval av vad som redovisas. Stark selektivitet är ofrånkomligt i t ex intervjuundersökningar vari subjekten ges utrymme för att komma till tals och inte underordnas forskarens hårda strukturering av situationen. Empirin blir här så omfattande och varierad att endast en ringa del av densamma kan presenteras i artikel- eller ens bokform. En än viktigare metodfördel är att empirin är konkret och "naturlig" – till skillnad från vad enkäter och intervjuer innebär. Vissa forskare menar att intervjuer avspeglar normer för social interaktion i intervjusituationer och bör ej ses som avspeglings av "verkligheten" eller ens människors genuina föreställningar eller upplevelser av densamma. Silverman (1985, 1989) uppfattar t ex intervjuer som "moral storytelling" och menar att de är intressanta endast som objekt för konversationsanalys. Utan att gå fullt så långt håller vi med om att intervjuer bör behandlas med stor försiktighet och att forskaren bör vara öppen för möjligheten att intervjuutsagor är uttryck för den sociala kontext som forskarintervjuer utgör (jfr Alvesson & Köping 1993). Ifråga om enkäter är risken överhängande att de endast lämpar sig för besvarande av enkla frågor om entydiga förhållanden (kön, ålder, utbildning, anställning) och i övrigt endast säger hur respondenter sätter kryss i frågeformulärsrutor. Olika sätt att formulera frågan på ger olika responser (jfr Potter & Wetherell 1987). Graden av meningskorrespondens mellan vad forskaren avser och olika respondenters tolkning är alltid en mer eller mindre öppen fråga och torde vara låg i förhållande till icke-triviala utsagor .

Att själv kunna göra observationer är naturligtvis inte oproblemiskt. Vad och hur något beskrivs är avhängigt forskarens perspektiv och sätt att tolka. Direktobservationer täcker endast en begränsad del av vad som händer i organisationer och belyser inte direkt vad som händer "i huvudet" på folk. Accessen kan utgöra ett problem. Det är ofta lätt att få intervjuas folk – vilket kan hänga samman med att dessa kan kontrollera den information som forskaren får – medan det ofta finns begränsningar för deltagande observation. Däremot menar vi inte att forskarens närvaro styr eller stör skeenden. Det är vår erfarenhet att studiesubjekten snart vänjer sig vid och bortser från forskarens närvaro vid etnografier i organisationer (för illustrationer, se t ex Alvesson & Köping 1993, Kunda 1992). Den empiri som redovisas nedan är

t ex knappast präglad av att en forskare och dennes bandspelare varit närvarande.

Den andra fördelen med ett situationellt fokus är att den beaktar såväl institutionell kontext som aktörsnivån (Knorr-Cetina 1981). Individuellt handlande beskrivs och tolkas i förhållande till specifika omständigheter. På så sätt undviks problematiska antaganden om, å ena sidan, organisationen som en överindividuell enhet (reifikations- och hypotaseringsproblemet, Johansson 1990) och om, å andra sidan, konsistens och integration mellan individers värde- och meningsmönster eller subjektiva logiker i relation till situationsspecifika materiella, sociala och språkliga förhållanden. Det finns starka skäl att ta på allvar hur människors subjektivitet konstitueras lokalt, socialt och diskursivt, avhängigt bl a vilka identiteter som anropas (Shotter & Gergen 1989). Ett stort problem är att om man söker belysa generella mönster, till exempel hur fungerar ledning, vilka mål gäller, hur är arbetet organiserat, hur sker kommunikation, bygger man in en skevhet mot konsistens, integration och enhetlighet. Tvetydigheter, variation och inkonsistens underskattas lätt. Ett situationellt fokus ger större utrymme för det senare då dels man inte är beroende av intervjupersoners benägenhet att söka formulera en någotsånär konsistent story (säga hur det "är" eller hur man uppfattar saker och ting), dels visar man endast på ett utsnitt av vad som händer i en organisation och är försiktig med anspråk på vad man uttalar sig om.

Nackdelen med ett situationellt fokus är studien kan bli ganska snäv och framförallt att man riskerar att ge en icke-representativ bild av verksamheten. Detta kan delvis motverkas genom att det situationella fokuset sker mot bakgrund av en bredare studie, en etnografi vari man får djup såväl som bredd genom en längre tids vistelse hos studieobjektet, vari typiskt observationer och intervjuer kombineras och suppleras av studier av dokument, informell interaktion mm (Atkinson & Hammersley 1994, Fetterman 1989 etc). Utifrån en kvalificerad bakgrundsförståelse väljer man så en väl dokumenterad situation och gör en närläsning av densamma (Alvesson 1995). Fortfarande handlar ett situationellt fokus om att djup, snäv och "naturlig" empiri prioriteras framför bredd, variation och "konstlade" data (intervjuer och enkäter).

Utsnitt av organisationer

En viktig princip i reflekterande forskning är att man inser svårigheterna att nå fram till auktoritativa, empiriskt baserade utsagor om "verkligheten", vare sig det handlar om innebörder eller "objektiva" förhållanden (Alvesson & Sköldberg 1994, Steier 1991). Generellt sett begår samhällsvetare misstaget att ge empiri en alltför robust och oproblematiserad karaktär. Man tenderar att bortse från att språket sällan bör förstås som ett enkelt instrument för transport av mening, utan konstituerar/perspektiverar verkligheten, är meta-

foriskt till sin natur, ingår i språkspel och bäst förstås som tvetydigt och obestämbart, åtminstone i relation till komplexa fenomen (Alvesson & Sköldberg 1994, Deetz 1992, Denzin & Lincoln 1994, Steier 1991, Säljö 1990). Man underbetonar också att inte bara olika individer utan även samma individ tenderar att beskriva samma fenomen på olika sätt (Potter & Wetherell 1987). Avhängigt av lokalt, språkligt konstituerade identiteter – kvinna, avdelningschef, medelålders, nyanställd, mor, fackföreningsmedlem – accentueras olika föreställningar och beskrivningar av en själv och ens verklighet. Utsagor handlar sällan om förmedling av enkla sanningar om den objektiva verkligheten eller om entydiga, genuina upplevelser, snarare vill man uppnå effekter, typ framträda – för sig själv och andra – som sannings-sägare eller moralisk och rationell person (Alvesson & Köping 1993, Shotter & Gergen 1989).

Tar man representations- och informantproblemen på allvar inser man att det finns gränser för vad man kan uttala sig kvalificerat om. Tyvärr finns en allmän benägenhet om att uttala sig om alltför mycket, alltför oreflekterat. Organisationsforskningen präglas t ex av en ovana att söka täcka in organisationer som helheter. Inte sällan gör man ett antal intervjuer och drar så drastiska slutsatser om hur "det är" eller hur organisationsmedlemmarna uppfattar sin lokala verklighet. Martin (1992) har t ex gjort en fallstudie av ett amerikanskt företag, OZCO, med 80 000 anställda med hänseende på organisationskultur. Hon har intervjuat "a wide range of OZCO employees". Hur många anges inte, vilket i sig kanske inte är så intressant. Det verkar dock handla om ett par dussin intervjupersoner. Hon skriver att studien primärt fokuserar på huvudkontoret, men skriver i huvudsak som om hela företaget belyses. Det är djärvt, inte bara p g a företagets extrema storlek, utan även p g a komplexiteten i problemställningarna och svårigheterna i att utifrån intervjuer nå fram till insikter om förhållanden vid sidan av den begränsade verklighet som intervjusituationen utgörs av. I Alvesson & Köping (1993) studeras en reklambyrå med 20 anställda samt delvis reklambranschen och reklamarbete. Såväl intervjuer som deltagande observation har utförts. I studien konstateras att utsagor – i intervjuer såväl som i "naturliga" sammanhang – t ex om hur reklammänniskor och deras klienter tänker, känner och handlar, står i tvetydiga förhållande till varandra och överlag till hur det "egentligen" är (ifråga om beteenden, relationer, upplevelser, värden och normer). Vad som är intressant är utsagor inte som förmedlare som sanningar utan som producenter av effekter, typ skapande av intryck, förtroende, legitimitet, identitet, etc. Det forskningsbara empiriska fenomenet blir således språkliga handlingar, medan spekulationer om dessa som avspeglingar av "verkligheten" minimeras. Den "intervju-verklighet" som präglar situationer i vilka utsagor om t ex känslor och motiv produceras är annorlunda än de skiftande verkligheter i vilka känslor och motiv upplevs eller leder till handlande.

Ansatsen exemplifierar vad som kan kallas ett utsnittstänkande (Alvesson & Köping 1993). Snarare än att naivt söka beskriva och uttala sig om fenomen som empirin endast ger svaga och svårbedömbara antydningar om, söker man finna lämpliga utsnitt av det fenomen man är intresserad av och koncentrerar sig på detta. Det går t ex sällan att uttala sig med rimlig säkerhet om människors motiv, däremot kan tal om motiv vara forskningsbart. Mills (1940) föreslår motivvokabulär i olika sammanhang (epoker, grupper) som studieobjekt. Man kan uttala sig om hur människor i intervjusituationer eller i andra sammanhang beskriver ledarskap men som forskare kan man normalt endast ge begränsade aspekter av ledarskapet "som sådant", i någon mån på att "ledarens" beteende är svårbeskrivbart men i synnerhet då det är nästan omöjligt att komma åt vad som rör sig i huvudet på "ledaren" likväl som på underhuggarna. Mycket av detta är omedvetet, mycket av det som inte är det är svårt att tydligt beskriva, språket förmår ej spegla vare sig den "inre" eller "yttre" verkligheten utan perspektiverar denna, själva redovisningssituationen (t ex en forskarintervju, dagbok, självbekännelseroman) sätter sin prägel på hur beskrivningarna tillrättalägges och ges ett särskilt format. Mycket mer kan sägas om denna lika centrala som nonchalerade metodproblematik, men det skulle föra alltför långt varför den intresserade hänvisas till Alvesson & Köping (1993), Alvesson & Sköldberg (1994), Clifford & Marcus (1986), Fine (1994), Steier (1991) m fl.

Delvis i linje med utsnittsidén är Geertz (1973) påpekande att antropologer ej studerar byar, de studerar i byar. Organisationsforskare – liksom många andra samhällsvetare – borde tänka i liknande banor. God kännedom om (lämpliga delar) av organisationskontexten är nödvändig, men studien kan så med fördel koncentreras på ett lämpligt utsnitt av densamma, t ex vokabulär eller observerbara handlingar/situationer. Den bredare lokalkännedomen motverkar risken för fel- eller övertolkningar av det fokuserade fenomenet. Detta ger viss belysning av bredare mönster men utan anspråk på att stå i något entydigt förhållande till organisationen som helhet. Då organisationer – liksom andra sociala institutioner – är flertydiga och motsägelsefulla är det klokt att undgå djärva anspråk på att fånga "helheter". Det finns skäl att anta att organisationer normalt uppvisar mångfald och divergens i ifråga om såväl strukturella, kulturella som diskursiva förhållanden (Alvesson 1993; Fombrun 1986; Linstead & Grafton-Small 1992; Martin 1992). För att undvika trivialiseringsproblem bör man dock inte gå så långt som att enbart uttala sig om utsnittet ifråga. Den berättelse som produceras bör vara säga något intressant om den kontext i vilken man studerar utan att göra anspråk på att förmedla den totala historien. Det handlar således om att uppnå balans mellan att gå utöver den fokuserade situationen – vilken delvis används som språngbräda till vidare analys – och undvika totaliserande utsagor om alltför stora "delar" av den sociala verkligheten. Varje situation är unik men också begränsat generaliserbar. Något mer konkret kan detta

innebära en fokusering på kärnsituationen samtidigt som man relaterar insikter som man fått från denna till vissa andra situationer och redogörelser från intervjupersoner mm som man är bekant med för att belysa såväl relevans utöver kärnsituationen som avgränsningar och orimligheten av vidlyftiga generaliseringar. Såväl likartade som divergerande situationer (redogörelser för mönster) bör således indragas i analysen, men sekundärt i relation till den fokuserade situationen.

Något om den organisatoriska kontexten

Innan vi går in på den specifika situation som framställningen i övrigt är koncentrerad till så är det på sin plats med att ge en orientering om några elementära bakgrundsfakta när det gäller den organisation som har studerats. Som titeln till denna skrift antyder är det här frågan om ett möte i tidningsmiljö, närmare bestämt hämtat från ett kvällstidningsproducerande tidningsföretag. Av anonymitetskäl kan vi inte gå in alltför mycket på de specifika drag just denna tidning uppvisar. Däremot finns det en hel del drag i produktionsprocessen som är gemensamma för kvällspressen och som har sitt intresse för denna studie. Ett sådant karaktärsdrag är förekomsten av flera produktionsplatser, både när det gäller redaktionell produktion och tryckning, ute i landet. Ett annat är förekomsten av välutvecklade skiftsystem när det gäller bemanning då redaktionell produktion pågår i princip dygnet runt på kvällstidningar. Dessa två förhållande medför att samordning och organisering av arbetet kompliceras av att de flesta funktioner är besatta av minst två personer som är åtskilda antingen i tid eller rum och ibland i båda dimensionerna. Detta begränsar förstås möjligheterna till utbyte och sociala relationer mellan personer som under andra omständigheter sannolikt skulle träffas betydligt oftare rent fysisk än vad som är möjligt nu. Något kompenseras detta genom ett relativt omfattande bruk av skriftliga meddelanden och telefonsamtal men helt kan detta inte ersätta fysisk och personlig kontakt. Det möte som står i fokus här är ett av mycket få tillfällen som under ordnade former överskrider avdelningstillhörigheter och schemaläggning. Här möts arbetsledande personal från framförallt sport- och allmänredaktionerna som normalt antingen arbetar växelvis för varandra eller på olika skift.

Om tillvägagångssätt och metod

Materialet till denna studie – som ingår som en del av en mer omfattande studie av nämnda tidningsföretag – har genererats genom en ansats där etnografin har varit det mest framträdande metodologiska idealet. Etnografin, som väl har sitt starkaste fäste i socialantropologin men som också

vunnit terräng inom sociologin och övriga samhällsvetenskaper (Hammersley & Atkinson 1983, Hammersley 1992), kännetecknas framförallt av en ambition att studera mänskliga förhållanden i deras 'naturliga' miljöer. Deltagande observation och intervjuer är de mest framträdande metoderna, vilket parat med krav på att vistelsen hos studieobjektet ska vara tämligen utsträckt i tiden (ibland anförs ett år som riktmärke) borgar för att goda möjligheter till att utveckla initierad kunskap om och förståelse kring studieobjektets villkor och hur dessa hanteras.

För att någorlunda svara mot detta metodologiska ideal har en av oss – Dan – tillbringat två till tre dagar i veckan under ca 9 månader hos studieobjektet med att framförallt studera vardagslivet på allmänredaktionen. Under denna tid dokumenterades några viktigare och regelbundet återkommande fasta situationer – till exempel löpsedelsmötet som återges här – på band tillsammans med tretton längre intervjuer. Detta i kombination annat material av varierande struktureringsgrad; pratstunder i rökrum och fikarum, skildringar av miljö och arbetssekvenser, interna arbetsdokument, årsredovisningar etc, bildar den allmänna empiriska bas som denna studie vilar på. För den situation som är i fokus här – löpsedelsmötet – gäller att Dan deltog vid tre olika tillfällen varav ett dokumenterades på band. Alla utsagor och direkta citat som återges här kommer från bandupptagningen.

Löpsedelsmötet

Löpsedelsmötet är ett av få regelbundna möten som innefattar en större andel av arbetsledarna på tidningsredaktionen. Utan att anta att detta ger en entydig bild av organisationen som helhet finns det goda skäl att tro att detta är (re)produktivt som en organiseringsprocess och att det är en god ingång till förståelse av delar av organisationen, dvs viktiga aspekter av de idéer, värderingar, språkbruk, interaktion, arbetssätt mm som präglar denna, åtminstone i vissa sammanhang. Mötet kan vara intressant i sig, då det säger något om hur centrala aktörer i medvetandeindustrin – de massmedia som kraftfullt påverkar den moderna mentaliteten – fungerar.

Scenen

Löpsedelsmötet hålls en gång i månaden och är en affär för arbetsledare i operativa befattningar typ nyhetschef, morgonchef, nattchef, bildchef etc. Ettaredigerare (som skapar tidningens förstasida) och löpsedelsredigerare är naturligtvis också med, det är ju oftast de som ritar och kommer upp med löpsedelns utformning och innehåll.

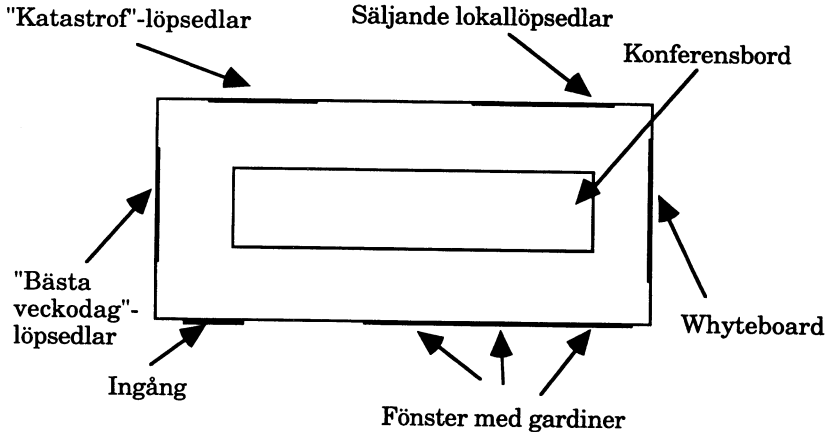
Mötet hålls på den fjärde våningen, där administrationen sitter, i ett tämligen ordinärt sammanträdesrum. Man sitter runt ett rektangulärt bord

som med ena kortändan pekar mot en skrivtavla. OH-apparaten är också förlagd så att den visar bilderna rakt fram i förhållande till bordets kortända.

Vid löpsedelsmötet är väggarna klädda med löpsedlar och faktarutor. Mittemot whyteboarden finns de bäst säljande löpsedlarna för varje veckodag i månaden. Vilken löpsedel som är "bäst" räknas ut på ett ganska egenartat sätt, man räknar ut ett genomsnitt för försäljningen varje veckodag och sen ser man vilken dag = löpsedel som har störst avvikelse i positiv riktning. Denna får sedan sitta på väggen under löpsedelsmötet. Under löpsedel sitter en faktaruta med siffror på den relativa avvikelsen i absoluta tal och i procent, den tid man började trycka och den tid när tryckningen var färdig, en siffra om totalt tryckt upplaga samt en uppgift om hur stor andel av upplagan som gått i retur. Bakom varje löpsedel kan det finnas så kallade lokallöp, d v s löpsedlar som anknyter till någon lokal händelse som bedömts som säljande för en viss ort.

Längs långsidan finns sedan "katastroferna" uppräddade, d v s de löpsedlar som sålt minst. Här återfinns tre löpsedlar; sämsta vardag, sämsta lördag och sämsta söndag. Därefter kommer ett urval av lokallöpsedlar som har varit speciellt säljande oberoende av veckodag. Samtliga löpsedlar har ovan nämnda faktaruta kopplad till sig.

Skiss över löpsedelsmötelokalen

Evenemanget genomförs i distributionsavdelnings regi vars chef, Hasse, håller i avrapporteringen av siffrorna. För att göra det hela lite trevligare så serveras kaffe med kaka.

Dyster säljstatistik

Det hela inleds med en genomgång av den totala upplageutvecklingen och där redovisas även konkurrenternas siffror. Separata siffror redovisas för veckodag, söndag och helgdag på månadsbasis. Hasse konstaterar att upplageutvecklingen går i moll för samtliga tidningar och att den är dystrast för Exbladet för närvarande som tappar 11 % per utgivningsdag. Aftonpressen går inte riktigt lika dåligt, relativt sett, men närapå. Det intryck man får är att tidningen har, om inte allvarliga problem, så åtminstone rejäla bekymmer. Åke Wetterman, sportchef och allmänt kallad Weta, ställer den fråga som så att säga ligger i luften:

"Vet man vad den nedre gränsen går i upplaga när det börjar bli riktigt besvärligt ekonomiskt för en tidning som vi?"

Hasse svarar: "*Nej, jag kan inte svara på den frågan du ställer. Det enda jag så att säga, om det här nu håller i sig kan tro är att det kommer en prishöjning vardag. Tidigt i höst eller. . .*"

Hasse avbryts av Sture, ställföreträdande nattchef som inflikar: "*Sen blir det moms.*" Hasse håller med: "*Sen blir det 12 % moms*" Manne, editionschefen replikerar avvärande: "*Det drabbar inte tidningen retroaktivt.*"

Man ägnar någon minut att diskutera den exakta momssatsen och begrunda det faktum att priset kommer att höjas utan någon intäktsökning. Hasse påpekar det uppenbara: "*10 spänn innan året är slut.*" Sture ventilerar en vanligt förekommande ståndpunkt: "*Ja, och de flesta andra får press-stöd.*" Hasse replikerar: "*Så är livet pojkar.*"

Frank, kanske angelägen att bryta de mollackord som hitintills har dominerat föreställningen frågar/uppmäns Hasse, halvt på skämt, halvt på allvar: "*Kan du inte säga nåt roligt, Hasse, då?*"

Hasse är inte omöjlig: "*Jovisst, det är plus på söndag/helgdag i maj.*"

Frank svarar: "*Ja, det är bra.*"

Löpsedlar: bestsellers

Därefter redovisas och kommenteras de löpsedlar som hänger ute för beskådan. De löpsedlar som har den bästa relativa försäljningen för varje veckodag är inledningsvis i fokus för uppmärksamheten. Man opererar med ett antagande om att det finns ett relativt okomplicerat förhållande mellan försäljning och löpsedel, ett antagande som inte får stå oemotsagt under detta möte. Fortfarande har Hasse greppet över mötet men disciplinen luckras upp en aning under det att man diskuterar löpsedlarnas effekter på försäljningen. Separata smådiskussioner, ofta spetsade med skämt och sarkasmer, uppstår emellanåt mellan mötesdeltagarna. Även Hasse ger sig in i 'privata' diskussioner vid några tillfällen, allt som oftast med syfte att nyansera, komplettera och utveckla uttalanden som fällts mer 'publikt'.

Även om dessa meningsutbyten är 'fria' så avhandlar de nästan uteslutande frågor som reses av det som fokuseras av mötet; löpsedlar, försäljning och olika typer av störningar i produktionen.

Löpsedlarna redovisas på så sätt att Hasse läser högt ifrån löpsedeln, tittar ifall det finns något eller några lokala löpsedlar, redovisar den relativa avvikelser i upplaga, konstaterar produktionstider (tryckstart respektive tryckstopp) och fäller omdömen om löpsedeln, "Det är ett bra löp, ett bra löp", om produktionstider, "Bra tryckstart" etc. Därefter kommenterar mötesdeltagarna innehållet i löpsedlarna, oftast utan att rikta sig till någon särskild. Vid några tillfällen uppstår regelrätta debatter. Det är dessa tillfällen som vi kommer att koncentrera resten av redogörelsen till.

TV-bilagan

Första tillfälle där debatt uppstår är när man konfronteras med periodens stora försäljningsframgång, skärtorsdagen. Den dagens löpsedel utmärker sig inte på något sätt, konstaterar församlingen, men man noterar ändå ett plus på 16 000 ex. Förstasidan skiljer sig dock från det vanliga, just den här dagen valde man att gå ut med TV-bilagan som toppnummer på förstasidan. Hasse uppmärksammar detta, antyder att detta bidrog till försäljningsframgången och att detta samband är styrkt erfarenhetsmässigt. Love har invändningar: "*Ändå körde dem med, Exbladet och Eftermiddagsposten, sin TV-bilaga på onsdag.*"

Loves påstående om utgivningsdagar för konkurrenternas TV-bilagor får inte stå oemotsagt men efter en kort palaver enas man om att Exbladet hade haft sin TV-bilaga på onsdagen och Eftermiddagsposten sin på tisdagen. Hasse påpekar: "*De har en TV-grej, en sån här idag.*" (mötet hålls dagarna före midsommar).

Love svarar: "*Ja och då [syftar på skärtorsdagen] sa vi att det kommer ju inte att sälja en jävla klipp, för att, vi trodde att vi gjorde fel där, men, det gjorde vi tydligen inte.*"

Hasse replikerar: "*Detta är detaljhandelns största dag och då går vi med TV och därför säljer vi 16 000 tidningar mer än en vanlig torsdag. Samtidigt med dragningen. Nu är det så här, grabbar, att Bingo-Lotto har slagit ihjäl penninglotteriet eller vice versa för att nu är det ingen större skillnad mellan penning och Bellman.*"

Jonas har reservationer och uttrycker sina funderingar: "*Det kanske är jävligt oekonomiskt att köra TV-bilagan på torsdag eftersom folk ändå är ute och handlar då.* Hasse håller med: "*[k]anske man skulle prova någon gång att lägga den på en tisdag eller en onsdag, istället. Men då är det spelbilaga.*" Weta, som nyligen fått vara med om att lägga ner sportbilagan till förmån för annat material, svarar syrligt: "*Ja, så lägg gärna ner den också så. . .*"

Inlägget uppfattas som ett skämt och man skrattar allmänt men Hasse tar det säkra före det osäkra och förtydligar: *"Det var inte därför jag sa det."* Weta replikerar: *"Nej, men det finns ju redaktionella överväganden. . ."* Längre än så kommer han inte innan Love inflikar: *"Den lade du ju ner själv sist."* Love anspelar på ett tillfälle nyligen då spelbilagan utgått på grund av att man hade en bilaga om en större arbetsplats. I detta ämne fördjupar man sig ett ögonblick utan att egentligen ta sig längre än skämtsamma gliringar innan Hasse läser vidare bland de lokala löpsedlarna för denna dag. Det visar sig att man hade haft en löpsedel som hade gått ut till andra City-upplagan om ett attentat mot en polisbil som föranleder en viss debatt. Hasse påpekar: *"Den gjorde ni om och så petade ni väck den [allmänna löpsedeln] i stan."* Gunnar, ansvarig morgonchef vid detta tillfälle, svarar bekräftande. Malte, Hasses assistent konstaterar lakoniskt: *"Sålde ej."* Gunnar replikerar: *"Nej, jag kan tänka mig det."* Weta avslutar diskussionen: *"Nej, det finns så mycket polisbilar. "*

Efter utvecklingen till de lokala löpsedlarna fortsätter Jonas diskussionen om TV-bilagans hantering: *"Ja men det är ju inte utan anledning de andra gör, lägger sina TV-journaler på andra dagar. . ."* Hasse fyller på: *"Om man delar sitt grepp här inför en stor helg. . ."* Weta har invändningar och avbryter: *"Men, va fan, vad som är rätt och vad som är fel, det är. . ."* varpå Jonas avbryter och replikerar: *"Men eftersom de gör det varje gång, va, så borde det vara värt att prova."* Love har sin egna funderingar i ämnet vilka han uttrycker på följande sätt:

"Om det står tre kärringar, då, som, det hänger tre löpsedlar på skärtorsdan, i kön med matkassen full och griniga ungar vid sidan och hon står och tittar på löpsedeln, då, fan vet om hon inte tar TV, eh, jag tror det. Tror ni inte det?"

Hannes, den andre morgonchefen, inflikar: *"Bara för att få tyst på ungarna, då?"* Loves inlägg vinner både sympati och motstånd i församlingen. Någon säger instämmande: *"Jag tror att folk är såna."* Manne replikerar en smula undrande: *"Tror du inte de vet vad Pressen och Exbladet hade på löpsedlarna, eller vad då?"* Love svarar: *"Ja, de hade ju inte TV i alla fall."* Ett instämmande mummel uppkommer från församlingen. Weta sympatiserar också med Loves inlägg: *"Det får inte vara för jävligt tidigt före helgen också och ha en TV-bilaga för annars så är det uttjatat."*

Manne bidrar med en synpunkt som stöder Loves resonemang: *"Man kan ju klart och tydligt se att folk köper färre tidningar per utgivningsvecka, det är ju så. Man kan ju bli jävligt besviken om man är van att köpa tidningen när man är ute och handlar. Många av de som är ute och handlar kanske gör det andra torsdagar."* Jonas är dock inte helt övertygad: *"Vi kan väl prova en gång, Det kan ju inte vara farligt att prova."*

Love är ännu inte övertygad om att Manne står på hans sida: *"Jo men det är ju ett plus, Manne, på 16 000 alltså, men jag menar de är ju (ohörbart) att*

köpa då, det är ju 16 000 då som. . . Hasse avbryter och påpekar att: "Tittar vi på förra året var det samma utveckling då."

Manne replikerar en smula förbryllad: *"Ska man inte ha en TV-bilaga?"* Love förtydligar: *"Ja, men då är ju folk ute och handlar ändå, jag tror det är den här jävla TV som säljer."* Weta har en fråga, förmodligen med ursprung från allt prat om säljande bilagor: *"Av våran utmärkta bilaga på onsdagar nu, har det blivit någon drageffekt?"* Ingen nappar dock på denna diskussionskrok utan man spinner vidare på tillgänglighetstemat. Gunnar har synpunkter på detta vilka han formulerar enligt följande: *"Ja, men du har ju också det, Love, på våran stormarknad hemma hänger de inte upp några löpsedlar längre..."* Jonas avbryter: *"Nej, men..."* men avbryts omedelbart av Gunnar som har mer att säga: *". . .och har inte gjort sedan flera månader. De köper tidningen ändå, det är alltså det tillgängligheten på tidningen, det är klart att när du står i kassakön där och det är tjugo före dej så tar du en kvällstidning."*

Säljer löpsedlarna?

Gunnars inlägg vinner sympatier. Ett instämmande mummel sprider sig från församlingen. Gunnar fortsätter: *"Då tror jag inte att de tittar så mycket efter vad som står på löpet."* Tommy, som arbetar som nattchef, fortsätter att tänka Gunnars tanke ut: *"De tittar på ettan istället."*

Gunnar håller med och Hasse understryker Jimmys poäng: *"Ettan är ju viktig i det sammanhanget."* Gunnar har mer att säga: *"Jag tror att det blir fler och fler som, för det är så många som konkurrerar om det här utrymmet vid kassan numera så det finns inget, och de har inte tid att hänga upp löpet."*

Hasse håller med: *"Nej."* Gunnar argumenterar vidare: *"Två minuter på varje kassa och tjugo kassor, det blir fyrtio minuter och minimalt med personal. Nej, jag har pratat med dem."* Hasse svarar: *"Jo, jag förstår det."*

Hannes, Gunnars kollega på posten som morgonchef, undrar: *"När gjordes det en riktig undersökning sist vad som säljer på löpet?"* Denna fråga får Weta att uttrycka skepsis över löpsedlarnas säljande förmåga: *"Det där tror jag folk skiter i, fan."* Hannes fortsätter: *"Men om man gör det, det görs marknadsundersökningar hit och dit, varför inte kolla det?"* Hasse replikerar: *"Vi gör det varje månad, Hannes, men den inte vetenskaplig..."* Hannes förtydligar sig: *"Nej, det var det jag menade, en vetenskaplig."* Hasse svarar: *"Det får du tala med Karl-Erik Gustavsson om."* (Karl-Erik Gustavsson är massmediaforskare.) Manne replikerar skämtsamt: *"Han har lagt ner tidningen."* (Anmärkningen anspelar på att Karl-Erik spått dystra utsikter för Aftonpressen.)

Weta vidhåller sin skepsis över löpsedelns säljande förmåga: *"Jag tror, tyvärr är det så att folk tar nog löpsedlar många gånger med en jävla nypa*

salt." Hannes instämmer: "Ja." Weta fortsätter: "Folk i allmänhet, de tror jag om jag ska vara ärlig. . ." Jonas avbryter honom, mycket tveksam över denna plötsliga avrättning av löpsedelns som säljargument: "Men det är just det, det kan inte stämma, vad fan ska man sälja på annat då då. Visst. . ." Weta avbryter: "De köper så mycket andra grejer som styr alltså. . ." Jonas fortsätter: "Jag menar, vad fan, det här med Borg och Loredana, varför skulle vi öka den om de inte har sett löpsedelns."

Manne håller med: "Det är klart." Även Tommy delar Johans ståndpunkt: "Det är en sån som spelar roll, va. Tror fan det." Ämnet väcker starka känslor, man pratar upphetsat i munnen på varandra. Loves stämman gör sig hörd över mängden: "Jag kan ju säga, Hasse, sen du är inkörd i det här med träffarna i alla fall, så, en sak gemensamt har vi vart på samtliga möten, har vi haft bra kändisskvaller, glädje eller sorg, så har det sålt. Stenmark, Borg, eh. . ." Love stannar upp, ett instämmande mummel utbryter. Jonas fyller i: "Christer Sjögren."

Love tar upp Jonas tråd: ". . . och Christer Sjögren kanske, ja men det är ju, så är det, va. Det kan du inte säga, Hasse, att folk inte bryr sig om löpsedelns." Hasse replikerar: "Nej, nej, nej."

Love fortsätter med att anknyta till det ursprungliga debattämnet: "Men frågan är om de bryr sig om TV, det var ju det som det hela började med." Tommy har en teori: "Jo men jag tror att det finns signaler, så att säga, va, du har en förväntan som är uppbyggd inför en storhelg, det är såna saker som spelar roll. Att det står "Hela Påskens TV", det står inte "43 döda i . . ."

Love börjar: "Men jag tror också att. . ." men slutar när Tommy fortsätter: ". . . sånt spelar roll, liksom färgerna på förstasidan att. . . dolda, dolda signaler, va, är den färgglad och rolig förstasidan, va, man kan stå och läsa mycket då och se tydligt, jag tror att det också spelar roll."

Love prövar en annan möjlig förklaring: "Är inte påskan en sån helg som folk tittar på TV, till skillnad nu från midsommar som du eh,". Sture, ställföreträdande nattchef i Tommys nattlag, håller med: "Jo, påskhelgen är mycket sån, det är den." Manne inflikar: "Det beror på vädret då, man är inte utomhus. . ."

Jonas har en fråga på vädertemat: "Du, eh, det var väl fint väder i påskas, var det inte det?". Manne vet besked: "Nej, det började inte förrän den 23:e. Påskan var inte dålig, det är rätt, den var inte dålig, det var lite blåsigt men det var solsken. Men det, på kvällarna, man kan ju inte vara ute då."

Nästa löpsedel: den gode dragaren Borg

Diskussionen slutar med detta då Hasse har bestämt sig för att gå vidare med nästa löpsedel: "Då har vi Borg igen, han har varit en bra dragare tidigare och är det nu också. Plus 9 000 på. . ."

Tommy replikerar: ”*Det var inte bara Borg, det var även Kungen, jag menar. . .*” Frank inflikar: ”*Och Loredana. . .*” Skratt hörs från församlingen. Tommy fortsätter: ”*. . .det var allt! Det är nästan en totallöpsedel.*” Jonas replikerar: ”*Ja, och de andra hade det dan efter, körde väl löp på det?!*”. Manne börjar med att korrigera: ”*Naej, Ex. . .*” men kommer inte så långt innan Jonas korrigerar sig själv: ”*Två dagar kanske det var.*” Manne fortsätter på sin mening: ”*. . .pressen sparade den och körde den två dagar senare.*” Jonas böjer sig för sakkunskapen: ”*Ja, så kanske det var.*”

Hasse fortsätter att gå igenom löpsedlarna. Resterande löpsedlar som har haft goda försäljningssiffror visar sig vara saker som man inte egentligen trott på som dragare utan löpsedlarna annonserar mest utfyllnadsmaterial och sk nyhetsfeature. Det här väcker en del undrande kommentarer men det blir aldrig någon riktig debatt om varför det förhåller sig på detta sätt.

Värstingarna

Därefter går man över till att redovisa ”värstingarna”. Till skillnad från de säljande löpen som redovisats öppet från början så är dessa dolda bakom pappersskynken vilket skapar en extra dramatisk effekt när man går över till att diskutera ”misslyckandena”.

Weta uppmanar: ”*Låt täckelsen falla.*”

Hasse inleder med att kommentera vardags”värstingen”: ”*Det är naturligtvis en måndag [avser sämst säljande löp för en veckodag relativt andra veckodagar] nittonde i fjärde, 2 000 mindre än en normalmåndag.*” *Lasermannen fick jobb hos Kungen, sparkades efter bråk på slotter*”. Sture kommenterar en aning förvånad: ”*Det är ett bra löp.*” Frank håller med: ”*Den är bra, ja.*” Sture frågar: ”*Vad är detta, då?*”

Hasse fortsätter att läsa högt ifrån löpsedeln och går sedan vidare bland lokallöpsedlarna: Han avslutar med att konstatera att trycktiderna är bra men försäljningen är ändå dålig. Gunnar söker en förklaring och frågar: ”*Är det början på månaden, eller?*” Hasse replikerar: ”*Nittonde i fjärde. Folk hade inte fått lön, brukar man alltid säga.*”

Man lämnar veckodags”katastrofen” och går över till lördagssvärstingen. När täckelsen fallit utbrister Love apropo löpsedelns innehåll: ”*Vad fan var det jag sa, jag fick skit för sist jag blandade ihop det, men jag fick rätt. Den där jävla Weise, Mossberg, du som försvarade det. När vi skulle ha haft hockeybråket.*” Tommy söker hitta en annan förklaring till försäljningsbakslaget: ”*Det är ju dan, dan före löning. Nej men det är ju fredag. . .*” Hasse avbryter med ett förtydligande av datumet: ”*Tjugofjärde i fjärde.*” Tommy svarar: ”*. . .de hade fått lön på fredag, då, förstår.*”

Love fortsätter sitt spår: ”*Kom du ihåg det, Manne?*”. Manne svarar: ”*Du menar hockeybråket? Vad då, då?*”. Love replikerar: ”*Jo, det var ju den helgen som det stora hockeybråket. . .*”. Manne genmäler: ”*Var det det?*”.

Love bekräftar: *"Ja, VM i hockey."* Manne fortsätter: *"Fyllan? Vi hade ju inte det den dagen."* Love svarar: *"Nej, vi kunde ju haft det. Vi skulle ha toppat med det, naturligtvis. Det var den dan Exbladet: "Känner du igen stolen, Åslin"."*

Jonas fyller i: *"Ja, det var när de hade fylleloppet. Klart det sålde. De valde Exbladet istället för oss, då. De hade 'Fyllefesten på hockey-VM'."*

Hasse bläddrar vidare bland löpsedlarna som hängt ute denna misslyckade lördag och läser högt från en löpsedel: *"Ulrikas kidnappare i konkurs med miljonskuld"*. Denna löpsedel får Malte att reagera: *"Du Hasse, är det rätt datum det som hänger där?"* Hasse är själv tveksam: *"Nej. . ."* Sture instämmer i tveksamheten: *"Det verkar lite skumt, det här, va."* Hasse fortsätter: *". . .nej, det var skumt, dö. Där har vittnet gjort fel. Vittnet har gjort fel, men detta är vad jag har fått utav dig, käre du."* med blicken riktad mot Malte. Lasses anmärkning lockar församlingen till skratt och Jonas replikerar: *"Det är kanske i själva verket den bästa försäljningen. Du får ta tillbaks alltihopa, Bagarn [Loves smeknamn]. Arne Weise har sålt så in i helvete."*

Kalabalik uppstår och under några ögonblick är förvirringen total, något som inte hindrar Love från att förtrytsamt vara klar med sin slutsats: *"Arne Weise har fan inte sålt nånting."* vilket får församlingen att återigen brista ut i skratt. När man forskat lite i frågan visar det sig att löpsedeln med Arne Weise var korrekt, samt att man på vissa sena versioner av löpsedeln hade lagt till den sk Fyllefesten på Hockey-VM i botten på löpsedeln. Love hade alltså haft rätt och han missar inte tillfället att, för ett kort ögonblick, fira sin triumf.

Hasse övergår till att kommentera den sämst säljande söndagen vars täckelse har fallit: *"Och en sån här eh, halvmiljonsäljare när vi var ensamma. Men nu är det en vanlig tidningssöndag. Det är ju påskdagen, detta, va?"* Malte svarar: *"Ja."* och Tommy bekräftar: *"Ja, just det."* Hasse fortsätter: *"Det är otroligt väldigt många stängda affärer som gör att vi inom vårt ordinarie spridningsområde säljer mindre tidningar (ohörbart). Den är hela 4 700 sämre än en snittsäljare. Så är det."* Han läser högt ifrån löpsedeln: *"Filmstjärnan förs bort i handbojor"*. *Vad det han, eh. . ."* Weta anar vart Hasse vill komma med sin fråga och förekommer med vad han tror är svaret: *"Fullständigt okänd."* Wetas sarkasm är uppenbar och tråden tas upp av en röst i församlingen: *"Inte numera, va?"* En annan röst svarar: *"Nej, inte numera. Nu kan vi skriva "Känd rånare"."* I församlingen vet man besked och det visar sig att denna rånare sedermera frikändes.

Hasse fortsätter att läsa högt från löpsedlarna och klargör med Gunnar vilka ändringar som gjorts mellan upplagorna. Någon större diskussion uppstår inte om Söndagsvärstingen. Efter att ha diskuterat värstingarna så övergår man till att diskutera säljande lokala löpsedlar. De flesta har redan varit uppe då de ibland sammanfaller med bästsäljande veckodag. Man

fördjupar sig en smula i distributionstekniska frågor vid några tillfällen men huvudsakligen så ägnar man sig åt att konstatera att lokala löpsedlar ger effekt på försäljningen. Några mer omfattande debatter uppstår inte utan det som yttras har karaktären av enkla sakfrågor samt kommentarer, ofta skämtsamma.

Fri diskussion

När lokallöpsedlarna är avklarade går man över till en mer fri diskussion. Den inleds med att man försöker få grepp om hur upplagan har utvecklats över veckodagarna. Det kommer fram att torsdagar är bra försäljningsdag medan måndagar i regel är den dag som säljer sämst. Därefter grubblas det gemensamt över orsakerna till upplagenedgången. Flertalet tycks anse att nedgången främst är betingad av lågkonjunkturen och den höga arbetslösheten, argumenten får i alla fall stå oemotsagda. Flera gånger ventileras ståndpunkten att det nog aldrig kommer att bli som på slutet av åttio-talet och, implicit, att man får räkna med den lägre nivå som upplagan verkar att ha stabiliserat sig kring.

Manne *Vilket år talar vi, nere på nu. Hasse? Är vi nere på -68 eller -72 eller?*

Hasse *Nej, nej vi kan inte vara så negativa på det. Det är, det är inte riktigt rättvist (ohörbart). Men tittar man på den här kantens upplaga så, det är klart, då ligger vi nånstans kring 80-talet.*

Tommy *Vi har heller aldrig haft en sån arbetslöshet som vi har nu heller.*

Weta *Nej, jag menar, det det, det är ju faktiskt så att de som är arbetslösa, de får faktiskt vända på slantarna.*

Hasse *De får inte så mycket ut.*

Weta *Nej*

Hasse *Pengarna är slut.*

Weta *Det är en jävla situation det här.*

Flera mötesdeltagare bekymrar sig över den moms som allmänt väntas drabba dagstidningarna. I den debatt som uppstår kring detta ämne spekulerar man i vilka effekter det kan ha att höja priset på upplagan och det framkommer tydligt att detta upplevs som bekymmersamt av mötesförsamlingen. Det framhålls också att momssänkningen kommer att göra konkurrensen mot just veckopress skarpare eftersom deras pris kommer att sjunka medan kvällspressens pris stiger. Men allt är inte oro och bekymmer. Några idéer om hur detta ska kunna vändas ventileras också, bland annat så förs lokala löpsedlar fram som ett effektivt sätt att försvara försäljningen. Argumentet får föga gensvar i församlingen då det framkommer att Exbladet har försökt med just detta. Denna tidning, vilket påpekas av församlingen, är ju den som har tappat mest i upplaga.

Trots detta fortsätter man med att fundera över konkurrenternas grepp. Några döms ut (till exempel Exbladet försök att blåsa liv i tjugofem år gammal händelse) medan man uppehåller sig en stund vid Eftermiddagspostens söndagsbilaga. Någon odelad respekt för denna har dock inte församlingen.

Weta *Nej jag förstår inte att Eftermiddagspostens, den här bilagan de gör på söndagar, att den kan vara så jävligt lustig att läsa. Det är samma skit. . .*

Jonas *Den är bättre. . .*

Weta *. . . samma tugg om sex och, va. Banta och. . .*

Manne *Bantning har det blivit jävligt mycket.*

Ngn *Tre lördagar i rad har de haft bantning.*

Manne *Ja men inte i (ohörbart)*

Ngn *Nej.*

Jonas *Nej men vad jag. . .*

Weta *Okej att det är det lätta. . .*

Hannes *Eftermiddagsposten, vad har de, banta på veckorna, knulla på helgerna. Det är det det blir.*

Jonas *Vad fan då, de som inte, de backar ju, de håller ju hyggligt i upplaga. (instämmande mummel)*

Hasse *Jaha.*

Weta *Vi får se vad vi gör åt detta, Hasse.*

Hasse *Ja, vi kämpar var och en på sin kant.*

Weta *Ja. Vi kommer igen i höst, säger vi.*

Hasse *Ja, i sommar kommer vi igen, för vi, vi ska sälja bra med tidningar i sommar. Det brukar vi göra.*

Weta *Jo, bara vi gör en bra tidning i sommar så att den inte kommer gå ner i kvalitet för mycket, det är viktigt.*

Jonas *Ja, sidor, så att det inte blir 36 sidor.*

Hasse *Ni har gjort en jävligt bra tidning i juni i alla fall, för det har varit årets bästa månad.*

Weta *Känn nu, känn på måndagarna nu hur det ser ut, det är inte mycket i näven, när man har organet i handen så att säga. Det är, va.*

Hannes *Nej, den är tunn.*

Weta *Det är tunt, på måndagarna.*

Malte *40 igår var det va?*

Hannes *Utlakad.*

Tommy *Men jag tycker att vi har varit duktiga på det, när man tittar i tidningen nu, trots att det är ett sånt, sånt litet format så innehåller den rätt mycket. Det är mycket kortartiklar och mycket kortisar och så. Det är inte den här gamla blädder-bladet, det har varit några dagar när det har varit lite men så*

Manne . . . *det var långa artiklar, det var långa artiklar på varenda jävla sida.*

Tommy *Om vi har små format så måste vi ju samtidigt måste vi ha mycket läsning. Folk ska inte känna att det bara är att bläddra igenom.*

Därmed är sista ordet sagt. Sommarhälsningar avslutar mötet, man bryter upp.

Teoretiska reflektioner

Ett stort antal, för att inte säga en oändlig mängd teorier kan användas för att söka mejsla fram något intressant ur denna empiri. Fördelen med den här typen av material är att den inte är särskilt starkt styrd av forskarens utgångspunkter. Vid enkäter och intervjuer bidrar ju forskaren starkt till att bestämma empiriska resultat genom val av frågor, frågeformuleringar, visat intresse/ointresse för olika svar i intervjuer osv. Istället för att använda oss av en bestämd teoretisk inspirationskälla knyter vi an till fyra sådana, vilka bildar en ganska lös referensram. Vi omnämner dessa endast kortfattat.

En sådan är Kenneth Burke's dramaturgiska teori – en metod för analys av mänskliga relationer (Burke 1989; Asplund 1980, 1987; Overington 1977). Grundidén är att kunna belysa redogörelser för motiv – kopplingen språk/motiv – men inget hindrar andra applikationer typ den som här blir aktuell. Tanken är att mänskligt handlande måste förstås utifrån fem komponenter: Scen, aktör, handling, syfte och "agency" (de medel som används). Dessa sammantaget kallas för en pentad. Burke sammanfattar sin ansats så här:

In any rounded statement about motives, must have wome word that names the act (names what took place, in thought or deed), and another that names the scene (the background of the act, the situation of which it ocured); also, you must indicate what person or kind of person (agent) performed the act, what means or instrument he used (agency), and the purpose. (Burke, cit av Overington 1977:141)

Olika redogörelser kan betona olika element av pentaden. Hänvisar man till lågkonjunktur eller efterfrågan är det scenen som betonas, pekar man på någons värderingar eller tankesätt är det aktören, etc. Olika ratios utvecklas, beroende på vilket element som dominerar. I ett aktör-scen ratio är aktören viktigare än situationen (den nye VD:n vände resultatutvecklingen). I ett scen-handlings ratio bestäms handlingen av situationen (lågkonjunkturen medförde att 30 anställda uppsades). I ett handlings-aktör ratio transformeras aktören av en process (efter resan till Nepal var Gusten som förbytt). En intressant möjlighet är att utifrån denna ansats visa hur olika element i organisationsprocesser samspekar med varandra. Normalt råder en hög grad av konsistens. Om inkonsistenser uppstår följer omdefinitioner av andra element i pentaden. Scenen är t ex inte given utan kan omgestaltas. En viktig

poäng med Burke's ansats är att inget av de fem elementen får reduceras bort från analysen.

Ett annat för vår studie relevant tema är lek, förmöjelse (pleasure) och emotioner i arbetsorganisationer. Delvis i anslutning till ett stort intresse för sk företagskulturer har man uppmärksammat betydelsen av sociala situationer som är särskilt laddade på emotionalitet och expressivitet och genererar för såväl företag som anställda goda effekter: tillfredställelse, sammanhållning, lojalitet och företagsidentitet. Det kan handla om jubileer, fester, markeringar av viktiga händelser, konferenser med särskilda förtecken mm. Ofta talar man om riter och ceremonier (Alvesson & Berg 1992, Dandridge 1986, Van Maanen & Kunda 1989, Trice & Beyer 1984). I regel avses särskilda situationer som klart avviker från normalt arbete och där det ofta finns ett förplanerat element. Som ledningsinstrument betraktat är det den raka motsatsen till taylorism, vilket naturligtvis inte innebär att metoder som involverar anställdas emotionalitet i företagsledningars kontroll nödvändigtvis är i de anställdas intresse. Burrell (1992) kontrasterar bl a ledningsstyrd förmöjelse, vari det handlar om att reglera förmöjelse för att skapa energi och göra personalen lojala, lättstyrda och arbetsvilliga, med subversiv förmöjelse, där människor låter sig vägledas av pleasure, varvid prestationsprincipen åsidosätts (jfr Marcuse 1955). Men emotionalitet genomsyrar mänskligt fungerande även på arbetsplatser i mindre dramatiska och politiskt laddade sammanhang. Man kan med fördel se organisationer som emotionella arenor (Fineman 1993).

Vi nämnde nyss kulturforskning. Medan smärre delar av denna betonar organisationers emotionella och expressiva sidor är andra mera fokuserade på innebörder och tankesätt (Alvesson & Berg 1992; Czarniawska-Joerges 1992; Frost m fl 1985, 1991). Centralt här är symbolik. Detta innebär att situationer, vokabulär, handlingar och fysiska objekt ges en vidare innebörd med vars hjälp upplevelser kondenseras och föreställningar uttrycks. Utifrån ett kulturperspektiv ses sociala situationer som uttryck för/reproduktion av mening: (etablerade) meningsmönster vidareförs, förstärks eller modifieras. Utifrån detta perspektiv uppfattas det ovan redovisade mötet vara kulturellt bestämt. Det ingår i en organisationskulturell kontext, utvecklad över tiden, vari antaganden och trosföreställningar om verkligheten, sätt att tolka och förstå densamma, värderingar och ideal ger riktning i och gemensamma föreställningar kring hur man förhåller sig till varandra och till konkreta teman som behandlas.

En fjärde intressant infallsvinkel är även den fokuserad på meningsmönster, men tar fasta på hur kommunikativ handlingar producerar mening snarare än endast eller i huvudsak fungerar reproduktivt, dvs verkar utifrån preproducerade sådana. Denna ansats förfäktas av Forester (1992, 1993), som utifrån en fri tolkning av Habermas (1990) idé om kommunikativ handling understryker den fortlöpande produktion av mening som interaktiv

kommunikation innebär. Han betonar den centrala betydelsen av utsagor som inrymmer – och på samma gång kan ifrågasättas i termer av – giltighetsanspråk på att uttrycka trosföreställningar, samtycke, identitet, status, förtroende och som reglerar uppmärksamhet. Hårdrar man kommunikationsteorin i denna variant blir sociala situationer typ den ovan redovisade närmast en öppen kontext för produktion av mening. Situationen tolkas inte som kulturellt bestämd utan det är det aktiva elementet av meningskonstruktion som fokuseras.

Givetvis tror ingen att social interaktion äger rum i ett kulturellt noll-läge, lika lite som organisationskulturforskare räknar med att specifika situationer endast är en mekanisk reproduktion av ett historiskt genererat gemensamt innebörds- och symbolsystem. Man kan dock lägga tonvikten åt olika håll: se en specifik situation som en arena som uttrycker och vidareför/gestaltar organisationskultur eller se situationen som kommunikativt handlande, där man förvisso nyttjar kulturella resurser (i form av gemensam förförståelse) – på samma sätt som man nyttjar gemensamma lingvistiska resurser – men där det aktiva, dynamiska användandet av dessa skapar effekter i form av lokal verklighetsproduktion.

Att ha kul på arbetsplatsen

Låt oss först säga något om löpsedelsmötet som fenomen, varvid vi söker peka på dess betydelse (Asplund 1970). Härvid nyttjar vi några av Burke's begrepp och idéer samt viss inspiration från organisationskultur litteratur om njutning och lek på arbetsplatser. Därefter behandlar vi hur utsagor och interaktionssekvenser under mötet re- och producerar den lokala verkligheten i form av innebörder, föreställningar, värderingar och standarder.

Mötet som instrumentell aktivitet?

Den fråga man som utifrånkommande betraktare omedelbart ställer sig rör meningen med löpsedelsmötet. Normalt framhålls något instrumentellt syfte med möten, typ utbyta nödvändig information, samordna handlande eller fatta viktiga beslut. Det är inte lätt att få syn på någon sådan tydlig funktion i aktuellt fall. Det är tveksamt om deltagarna blir särskilt mycket klokare och några beslut eller andra implikationer för det framtida handlandet framkommer inte, åtminstone inga distinkta sådana. Även om det kan tyckas vara självklart att man noga följer upp försäljningen och lär sig vad som påverkar denna är det tveksamt huruvida någon sådan inläring sker på det redovisade mötet (eller vid andra löpsedelsmöten som vi har följt). Kvalificerade analyser och säkra slutsatser om löpsedlars effekter på försäljning kräver betydligt mera av noggrannhet och jämförelser utifrån ett större material. För att närmare bedöma skärtorsdagens stora försäljningsframgång borde man jäm-

föra med tidigare års försäljning denna dag. Bedömningar av TV-bilagans eventuella säljeffekt förutsätter statistik över antalet sålda exemplar under andra dagar när denna ingått. Några beslut om att närmare undersöka sådana frågor tas inte – varken under mötet eller, såvitt är oss bekant, senare, med hänvisning till detta – utan det hela mynnar ofta ut i vaga förmodningar, en uppsjö gissningar eller att man glider vidare. Tydligast framträder detta utifrån vardagsvärstingen "Lasermannen fick jobb hos kungen, sparkades efter bråk på slottet". Här konstaterar man att detta var ett bra löp. Stures fråga "Vad är detta, då?" klingar ut ohörsammad.

Det finns också en mängd andra komplikationer ifråga om möjligheten att nå kunskap om relation löpsedel och försäljningsinnehåll samt dra slutsatser av detta. En viktig bestämningsfaktor torde också konkurrenternas löpsedlar vara. Konkurrenternas löpsedlar omnämns bara kort ett par gånger under mötet. Dessutom kan dessutom tidigare dagars löpsedlar och/eller tidningsinnehåll påverka responser på en löpsedel och/eller förstasida. Man kan kanske också tänka sig att en hög försäljning en viss dag – p g a löpsedel eller något annat – tenderar att medföra något sämre resultat dagen/dagarna därpå, konsumenterna kanske erfar (tillfällig) mättnad i "behovet" av kvällstidningsläsande eller köper av ekonomiska skäl tidningen med vissa mellanrum.

Löpsedlar och försäljning behandlas som om det handlade om ett slutet system, där öppenheten är begränsad till variation över olika veckodagar (en yttre faktor som låter sig lätt konstanthållas genom att det är avvikelser från normalförsäljningen för en viss dag som noteras). Antagandet att sambandet löpsedel och försäljning endast störs av distributionsproblem ter sig orealistiskt.

Man kan också diskutera huruvida det är möjligt att lära sig särskilt mycket inför framtida agerande då nyhetsbranschen bygger just på att det är nya ting som skall säljas. Att en viss nyhet sålt bra vid ett visst tillfälle innebär ju inte att man med samma framgång bara kan upprepa eller variera denna. Även om Björn Borg visat sig vara en "bra dragare" vid ett par tillfällen – och nu sambandet ifråga inte bara är slumpmässigt – kan man knappast använda sig av insikten mer än någon enstaka gång.

Meningen med mötet framstår som gåtfull även av ett tredje skäl. Det finns knappast någon direkt relation mellan vad som avhandlas och flertalet av de närvarandes arbete. Endast ett par av de närvarande arbetar med löpsedelns utformning. Visst finns det en relation mellan de producerade nyheterna – tidningens innehåll – och löpsedeln men knappast någon som nyhetschefer mm behöver bry sig om i sitt arbete. Konkreta synpunkter på löpsedlarna – layout, bild, text mm – framläggs inte.

Sammanfattningsvis har vi således ett möte som samlar ett dussintal av de viktigare befattningshavarna på tidningen. Dessa koncentrerar sitt intresse på att få information om och söka dra slutsatser om något som man, utifrån

tillgänglig information, inte kan dra några slutsatser om, där man knappast skulle kunna använda sig av slutsatserna/kunskapen ifråga, ens om de(n) vore möjlig att få fram och där dessutom informationen/kunskapen ifråga – ens om den skulle kunna användas till något – knappast är relevant att använda för de flesta av de närvarande.

Vi har här således ett intressant fenomen, ett F (Asplund 1970). Vi skall börja med att söka visa på vad som ”händer” under mötet och senare i kapitlet diskutera poängen med detta.

Antaganden om löpsedelns betydelse

Mötet bygger på förutsättningen att löpsedeln är av central betydelse för försäljningen. Det faktum att man har löpsedelsmöten varje månad och till dessa kallar ett stort antal viktiga befattningshavare kommunicerar löpsedelns stora betydelse för företagets kommersiella framgång.

Detta antagande bekräftas emellertid knappast av en granskning av de utsagor om löpsedlar under säljmässigt goda och dåliga dagar. De flesta löpsedlar som använts under dagar med hög försäljning uppfattas inte som särskilt bra eller säljande. Omvänt menade man att ”vardagsvärstingen” var ett ”bra löp” och finner ingen förklaring till det dåliga utfallet. Det är i stort sett endast löpsedeln med den i aktuella sammanhang pålitlige Björn Borg som bekräftar journalisternas förmodan.

När det förväntade sambandet mellan löpsedel och försäljning i vissa fall infinner sig accepteras detta som självklar sanning. Så här låter det t ex om TV-bilagans effekt:

H: *Detta är detaljhandelns största dag och då går. . .*

P: *Jaså?*

H: *. . .vi med TV. . .*

J: *Ja, det är väl bra.*

L: *Ja.*

H: *. . .och därför säljer vi 16 000 tidningar mer än en vanlig torsdag.*

I de fall säljframgången uteblivit eller en måttligt intressant löpsedel åtföljs av goda resultat söker man en förklaring. Förklaringen kan handla om dag i veckan, helg, återförsäljarnas öppettider, trycktider, väder, närhet till lönedag. Sådana förklaringar kan också fungera som bortförklaringar på vad som annars kunde peka mot ett icke-samband mellan löpsedelns innehåll och resultat. Ett alternativ är att de närvarande inte kan bedöma vad i en löpsedel som medför intresse och köp – med Björn Borg-löpsedlar som möjligt undantag. (Frågan är om inte dessa mycket väl kan ha åtföljts av bra trycktider, fördelaktigt väder eller något annat som kunde konkurrera med BB ifråga om förklaring till det goda utfallet.) En annan möjlighet är att det inte finns någon klar relation mellan vad som står på löpsedeln och dagsför-

säljning. Ytterligare möjligheter är mera komplexa samband, där en mängd variabler spelar in.

Intressant nog finns en viss tendens till att de närvarandes bedömningar av löpsedlarna snarare är negativt än positivt korrelerade med försäljningen. Kanske har mötesdeltagarna och läsarna olika uppfattningar om vad som är "bra". En försiktig slutsats av vårt material är dock att löpsedelns innehåll normalt ej påverkar försäljningen.

Intressant är att möjligheten av att de närvarande kanske har svårt att bedöma vad som appellerar till läsekretsen aldrig ventileras. Trots att tidningspersonerna distanserar sig till läsekretsen genom diverse ironiska kommentarer verkar inte möjligheten föresväva dem att de har svårt att bedöma vad som appellerar till läsarna. Vid ett tillfälle tas dock den tredje nämnda möjligheten upp till prövning. En mötesdeltagare framför den – utifrån tillgängligt material välgrundade – åsikten att löpsedelns innehåll kanske ej påverkar försäljningen. En livlig debatt utbryter.

Församlingen enas emellertid om löpsedelns betydelse. Detta bevisas av "bra kändisskvaller". Som bevis betraktat är dock detta synnerligen svagt. Kändisskvallret under aktuell månad har ej gått hand i hand med bra resultat. Arne Weise och den kände filmstjärne-rånaren tillhörde värstingarna. Därutöver är idén om att bra kändisskvaller säljer bra en tautologi, då "bra kändisskvaller" ju definieras utifrån säljresultat. Icke desto mindre medför detta påvra argument att ett hot avvärjes mot den världsbild som mötet är en manifestation av och aktiv producent av. I belysning av mötet i övrigt kunde dock skepticism-hypotesen mycket väl ha följts upp. Att grubblerier åt detta håll ej får fotfäste hänger nog samman med att man har idén om löpsedelns påverkan på försäljningen som ett för-givet-antagande. Även gentemot starkt grundade skäl för tvivel segrar det senare. Tvivel luftas kort för att så tillbakavisas. Hur kan man tolka detta?

Mötets förlopp: en tolkning

Låt oss utveckla detta genom att bredda problemställningen något och återgå till "fenomenet". Hur kan man förstå att en större grupp kvalificerade och viktiga befattningshavare regelmässigt avsätter så mycket tid på något av föga relevans för att kunna åtgärda de problem – sjunkande försäljning, kommande prisstegringar – som man bekymrar sig över eller ens för att sköta sitt dagliga arbete? Vi skall här peka på två aspekter; a) situationens inramning och b) dess emotionella kvaliteter.

Scen – akt – aktör

Scenen inramar och styr delvis mötets innehåll. I materiellt hänseende präglas scenen starkt av löpsedlar och försäljningssiffror. I detta sceneri är vissa repliker lämpliga, andra mindre lämpliga. Aktörerna är benägna att

agera i enlighet med de skript som scenen erbjuder: att ”make sense” av hur löpsedlar påverkar försäljningen. Att ifrågasätta detta stör scenen. Scenen bestämmer dock inte i detalj handlandet – utan anger endast riktning för aktörerna.

Att replikerna överensstämmer med scenen förklarar dock inte varför aktörerna infinner sig eller avstår från att framföra synpunkter som går ut på att genomskåda situationen. Rebeller och hjältar lyser med sin frånvaro. Svaret är att mötet erbjuder god samvaro. I teatertermer är det ingen socialrealistisk pjäs som uppförs, det är ett lustspel, eller kanske en tragikomisk historia. De närvarande har det trevligt tillsammans. Visst finns mycket att beklaga – dystert utveckling och framtid – men man kan också ha det roligt ihop och det skrattas en hel del på löpsedelsmötet.

Mötet är avslappnat på många olika sätt. Hierarki lyser med sin frånvaro. Hasse, som leder mötet, är inte överordnad de närvarande och han dominerar inte. Som aktör håller han i mötet och ser framförallt till att man går vidare från löpsedel till löpsedel. Strukturen ger utrymme för olika, fria kommentarer. Det hela är oförpliktigande, fritt från ångest och utsatthet. Nyfikenhetsmomentet är centralt.

En premis för den goda samvaron är att det existerar ett gripbart förhållande mellan löpsedlarnas utformning och säljstatistik och att kunskap om detta förhållande är, i någon mening, användbart. Utan premissen vore mötet meningslöst. En annan premis är emellertid att förhållandet mellan löpsedlar och resultat ej får kompliceras alltför mycket – i form av kvalificerade analyser, jämförelser, utredningar av hur det egentligen är, etc – ty då kan grunden för den goda samvaron försämrats. Krävande intellektuellt arbete och trivsamt samvaro är svårförenliga. Handlingarna bär prägel av detta.

Syfte

Mötet ifråga uppfattas överlag som positivt. Stämningen på mötet är god. Det finns element av spänning och dramatik, t ex då ”värstingarna” avtäckts.

Situationen kan liknas vid en lek: Gissa förklaring! Man brainstormar fram gissningar/förklaringar på olika utfall. Leken bör vara lagom svår: innehålla ”rätt” mängd osäkerhet. TV-bilagan är ett lämpligt exempel. Mindre intressanta är ”självlara” fall, t ex den saboterade polisbilen. Alltför svåra, ”obegripliga” fall uppskattas inte. Det leder t o m till att spelet ifrågasätts – löpsedlarna kanske inte producerar några sälj effekter.

De närvarande förenas i en viss tillfällig gemenskap utifrån förutsättningen att löpsedeln är viktig för försäljningen. Gruppbildningen är avhängiga denna premis. I detta läge är beredskapen att ifrågasätta antagandet tämligen svag. Den trivsamma gruppssamvaron och den spännande leken vill man inte kullkasta.

Det finns olika synsätt kring hur man skall förstå vad som händer i organisationer. Funktionalistiskt lagda sådana betonar hur strukturer och processer bidrar till systemets fungerande. Situationer ger tillfälle till in-läring, beslutsfattande, klargöring av mål och värderingar, trimning av sociala relationer etc vilket bidrar till att organisationer fungerar effektivt. Andra framhåller hur sociala situationer verkar ideologiskt/dramaturgiskt och reproducerar/skapar hierarki och ordning – på gott och ont. En tredje variant betonar expressiva dimensioner, hur mening skapas i symboliskt laddade kontexter. En fjärde variant framhåller hur nätet av maktrelationer samman- och omvävs utifrån att disciplinering och motstånd kommer till uttryck. En av många exempel på konceptualiseringar av kombinationer av dessa varianter är Burrell (1992) som bl a konfronterar idéer om förnöjelse i organisationer som ett medel vilket kan nyttjas av företagsledning för att skapa den rätta energin, vilken gör arbetskraften nöjd, lojal och lättkontrollerad med en syn på förnöjelse som en spontan, svårkontrollbar kraft med närmast subversiva följder. Den makt- och motståndsindustri som växt upp i anslutning till Foucault's popularitet skulle kunna läsa in såväl normalisering som motstånd mot densamma i aktuell, fokuserad situation (Foucault 1980, Jermier m fl 1994).

Löpsedelsmötet bör dock enligt vår mening inte primärt förstås i dessa termer. Det handlar varken om någon diskursivt (institutionellt-vetenskapligt-språkligt explicitgjord) präglad makt, kontrollförsök från företagsledningens sida eller motstånd, avvikelse från dessa. Mötet pekar istället mot ett annat tema, tämligen styvmoderligt behandlad i litteraturen: ersättande av instrumentalitet med ett lek- och nöjesrelaterat egenvärde utan att detta inskrives i en makt/kontroll-autonomi/motståndskontext. Glidningar mot att utveckla spelliknande situationer, där förnöjelse och tillfredsställelse ges en outtalad men central plats. Litteratur som tangerat detta har typiskt framhållit antingen centralt auktoriserade och planerade situationer, typ ceremonier och riter som förstärker dominerande mönster (Alvesson 1992; Dandridge 1986; Trice & Beyer 1984; Van Maanen & Kunda 1989) eller spontana spel som inrymmer en mix av utmaning och bekräftelse av rådande ordning (Burawoy 1979). Dessa element kan tvivelsutan inläsas i vårt empiriska material och har visst tolkningsvärde i sammanhanget, men empirin nyttjas mer intressant och mindre pussellösningsmässigt om detta tolkas som rekreation, som en frizon.

En frizon präglas av en relativ frihet från organisatoriska krav utan att vara riktade mot dessa, dvs inrymma motstånd, en vilja till autonomi, el dyl. Ur kapitalistisk synvinkel är aktuell situation ej direkt önskvärd – den bidrar knappast till profitskapandet. Revolutionären har inte heller någon anledning att vara nöjd. Frizoner existerar normalt inte på arbetstid. De måste utvecklas. Vi har ovan givit exempel på hur en sådan utveckling varit möjlig utifrån ett ytligt sett viktigt instrumentellt sammanhang. Scenen, de medel

som används för att skapa handling (avtäckning av goda/dåliga löpsedlar), aktörerna – i anonyma, prestationsfria roller, där även mötesledaren, sidoordnade och oauktorerad visavi de övriga, intar en låg profil – möjliggör ett syfte med mötet som fungerar som en frizon, en vilopunkt i den dagliga kampen för en förbättrad säljstatistik.

Produktion av trosföreställningar

Mötet utgör inte enbart en frizon. Dess avslappnande, lekfulla och anti-instrumentella prägel till trots sker dock en del (re)produktion av föreställningar, samförstånd, identitet och styrning av uppmärksamhet i kommunikativa situationer Forester (1992; 1993). Sådan produktion sker mot bakgrund av en kulturell kontext (yrkeskultur, organisationskultur), dvs vad som är gemensamt för en viss grupp: den förståelse, de tolknings- och tydningssmönster som gör att individerna relaterar sig till en intersubjektiv värld – en social verklighet som upplevs som i väsentliga avseenden likartad. Gemensamma innebörder och föreställningar skapas och/eller förstärks i socialt täta situationer typ det aktuella mötet. Härvidlag sker en viss frysning av sociala villkor och stängning av tolknings-möjligheter i förhållande till en, i princip, öppen värld (Alvesson 1995, Deetz 1992).

Mera specifikt menar vi, delvis utifrån studiet av löpsedelsmötet, att man på arbetsplatser utvecklar, reproducerar och modifierar idéer, värderingar och normer kring följande teman:

Vem är vår avnämare? Vilka ”behov” skall tillfredställas?

Vem är vi? Hur ser vi på oss själva?

Vad är viktigt och gott? Vilka är centrala teman för mål och mening?

Hur arbetar vi? Vilken är vår stil ifråga om tankesätt, arbetsform, rytm mm.

Hur ser våra relationer ut?

Vi skall nu tolka hur meningsproduktion i förhållande till dessa teman sker i den fokuserade situationen.

Om avnämaren: konstruktion av läsekretsen

Det kan noteras att läsekretsen *inte* görs till föremål för något djupare intresse under mötet. Man kunde annars föreställa sig att de närvarande gjorda seriösa ansträngningar att tänka sig in i (den potentiella) läsekretsens förhållningssätt till och reaktioner på olika löpsedlar och första-sidor. När de närvarande faller omdömet att ”det är ett bra löp” får man anta att de menar att det intresserar kundgruppen och stimulerar inköp av tidningen. Några andra kriterier verkar inte anföras. Möjligheten av att de potentiella läsarna uppfattar löpsedlar/nyheter annorlunda än de på mötet närvarande synes icke föresväva de senare.

Trots att förutsättningarna för att bedöma kundkretsen inte synes vara de bästa producerar församlingen uppfattningar härom. Kunderna beskrivs som intresserade av TV, Bingo-Lotto, kändisarnas fylleribråk. Givet att TV-bilagan utan närmare tvekan tillskrivs äran för det bästa försäljningsresultatet synes lusten till TV-tittande vara det kanske främsta kännetecknet, tätt följt av intresse för kändisskvaller.

Även i andra hänseenden framträder kunderna som något okultiverade. De beskrivs som främst intresserade av korta artiklar. Församlingen beskriver läsarna i ganska ironiska och negativa termer, de kan t ex utgöras av "kärningar med matkassen full och griniga ungar vid sidan". I anslutning till midsommar finns det, ur tidningssynpunkt, risker förknippade med bruk av alkohol: "Sen hoppas vi då att folk inte är så fulla att de inte köper tidningen, helst på både fredag och lördag". Dock framkommer också synpunkten att läsarna inte är så lättlurade: de tar nog löpsedlarna med en nypa salt, säger någon.

Under mötet konstruerar de närvarande en gemensam bild av läsekretsen. Konstruktionen motiverar och legitimerar ett visst handlande, i termer av vad man skriver om, hur man skriver om detta och vad som betonas på löpsedel och förstasida. Konstruktionen innebär också en fixering av läsekretsen. Denna görs naturlig och opåverkbar, till en *scenisk* företeelse i Burkes terminologi, bortsett ifråga om möjligheterna att appellera till deras karaktär. Man definierar därmed bort möjligheten av att kvällstidningar bidrar till att skapa läsarna ifråga om påverkan – t ex konstruera intresset för Björn Borg och "bra kändisskvaller" – såväl som selektivitet – olika löpsedlar och innehåll leder kanske till genererandet av olika läsekretsar. Öppenhet för olika slags förståelser och konstruktioner av läsekretsen reduceras genom att denna representeras tämligen entydigt.

Identitetsproduktion: om de närvarandes självuppfattning

Under löpsedelsmötet uttrycker de närvarande sina identiteter. Genom vad som sägs och hur detta sägs säger man till sig själv och andra vem man är. Det är populärt att framhålla att individen saknar essens; hon är inte välintegrerad, konsistens, styrd av en distinkt intentionalitet utan diskursivt och socialt konstruerad (Deetz 1992, Weedon 1987). Ett situationsfokus är sensitivt för denna möjlighet men det finns ingen anledning att se varken post-strukturalisternas tendens att reducera individen till ett språkligt appendix – en vindflöjel som fladdrar varje gång den språkligt anropas – eller se individen som fastlåst helhet – en järnkamin med stabila gränser mot omvärlden – som självklara valmöjligheter. Vi skall här endast peka på en viktig konstituering av de närvarande som framkommer under mötet. Man tenderar att definiera sig själva som verksamma i underhållningsbranschen. Det är mindre nyhets- än underhållningsjournalistik som man manifesterar

sitt intresse för. Eventuella, under månaden förekommande ”viktiga” nyheter, typ internationell politik, hungerkatastrofer mm, röner ingen uppmärksamhet, utan det är TV-bilagan och kändisskvaller som betraktas som intressant och viktigt. Vidare genererar fokus på säljresultat en viss subjektivitet. De närvarande konstituerar sig själva som marknadsförare och underhållare snarare än som nyhetsjournalister under löpsedelsmötet. Den senare identiteten lyser med sin frånvaro.

Värdestruktur: produktion av mål och mening

Vad är viktigt, gott och rätt? Riktmärket för verksamheten fastslås tydligt under mötet. Det är att sälja så många tidningar som möjligt. Det enda kriteriet på ”bra” som uttrycks är säljförmåga. Det ligger naturligtvis i sakens natur att ett tidningsföretag är intresserat av att sälja tidningar, varför detta konstaterande inte är alltför upphetsande. Men även andra ideal och värden är tänkbara – och har säkert åtminstone någon betydelse för verksamheten. Man kunde tänka sig att löpsedlar bedömdes även utifrån informativt värde, betoning av politiskt angelägna frågor, journalistiska bragder, löpsedelsförfattarens kreativitet, språkbehandling eller annan färdighet eller att negativa aspekter, typ fördumning eller oetiska inslag, anfördes. Eller i varje fall att sådana värden på något sätt uttrycktes under mötet. Så är dock inte fallet. Även om man delvis yttrar sig negativt om en av konkurrenternas ”banta och knulla-drive”, görs detta inte utifrån att man spär på folks osäkerhet och fixering vid kroppskontroll och köttsliga njutning utan för att det kanske inte är så roliga teman för läsarna i längden.

En grundmurad kommersiell grundinställning fastslås under mötet. Antalet sålda ex och upplageutveckling blir således centrala källor till mening för de närvarande – åtminstone i vissa besluts- och arbetssituationer.

Underförstått manifesteras också värdet av att ha roligt på arbetsplatsen under mötet.

Arbetsätt: konstruktion av tidningsarbetets stil

Antaganden om arbetets karaktär uttrycks/produceras också under mötet. Tidningsproduktion uppfattas ur innehållssynpunkt som en *fragmenterad* aktivitet. Löpsedeln ses som helt frikopplad från innehållet i tidningen (utöver att den förra säger något om en del av det senare). Den enda direkta kopplingen som görs mellan tidningens innehåll och försäljningen står Hasse för då han säger till de närvarande att de ”*har gjort en jävligt bra tidning i juni i alla fall, för det har varit årets bästa månad.*” Men detta framstår mest som ett försök att uppmuntra församlingen utifrån den något dystra situation som utmålats. Det är intressant att notera att ingen som helst relation mellan vad som har hänt ”out there” värt/möjligt att framställa som viktiga nyheter och vad som förs fram på löpsedlen påpekas. Löpsedeln betraktas som ett

avgränsat och självständigt element, vilket kan behandlas avskilt från allt annat: verkliga händelser "out there", nyheter, tidningens specifika innehåll, vad konkurrenterna gör, vad som lanserats som nyheter tidigare, etc. Knappt något sägs om innehåll i relation till försäljning.

Själva mötet har också en fragmenterad karaktär, där olika teman snabbt avlöser varandra utan att man når någon djupare förståelse eller kommer fram till insikter, alternativt fattar beslut om hur man kan nå bättre resultat eller, kanske mera rimligt, generera kunskap som möjliggör resultatförbättringar. (Detta är troligtvis inte ovanligt i mötessammanhang.)

I situationen uttrycks ett *passivt* förhållningssätt till tidningens situation och omvärld. Branschens försäljningsnedgång ses också som närmast naturlagsgiven och nästan omöjlig att påverka. Tidigare påpekade vi att läsekretsen ses som given. "Jag tror folk är sådana", säger en av mötesdeltagarna. Samtidigt har få organisationer såsom kvällstidningar och andra massmedia sådana möjligheter att konstruera verkligheten. Man kan här tala om ett "dubbelt konstruerande": man skapar bilder av sin omvärld utifrån vilka man handlar och handlingarna skapar eller i varje fall påverkar omvärlden (Jfr Weick's [1979] begrepp "enactment"). Ett mera aktivt förhållningssätt skulle kunna ta fasta på viktiga val, typ prissättning, omdefinierande av kundkretsen eller åtminstone ge visst utrymme för tidningens aktiva betydelse i skapandet av för tidningen relevanta utsnitt av verkligheten. Helt domineras inte mötet av en gemensam uppfattning om tidningen och de själva som i huvudsak underkastade en given verklighet. Man antar ju att det är möjligt att via löpsedeln påverka den potentiella läsekretsen i negativ eller positiv riktning med avseende på köp av produkten.

Ett *kortsiktigt* perspektiv uttrycks/produceras också. De enskilda dagarna står i centrum. Undantag rör egentligen endast säljstatistiken över åren. Linjer och mönster i övrigt är av föga intresse. Säljresultat i förhållande till tidigare dagars tidningsinnehåll, variation över tiden, mättnadseffekter mm behandlas inte. Verksamhetens rytm fastslås: högt tempo, kortsiktigt fokus och historie- såväl som framtidslöshet till förmån för en här- och nu orientering dominerar.

Ett annat tema rör *kognitiv* stil. Detta präglas av kortsiktigheten. Det finns ganska lite av försök till analys, till prövning av olika idéer och resonering fram till någon slutsats. Snarare är det snabba, korta repliker och fria infall som dominerar. Stilen är impressionistisk, associativ. Man refererar till vardagskunskap, inte till systematisk sådan, varken av boklig-vetenskaplig eller av professionell-yrkeserfarenhetsbaserad sådan. Vid ett tillfälle nämner någon marknadsundersökningar men ämnet lämnas snabbt med en skämtsam anmärkning. Sunt förnuft, snarare än kritisk prövning eller analys står i högsätet. Något mera avancerat intresse för feedback och lärande framträder inte. Trots ihålligheten i påståendet, fastslår man att "bra kändisskvaller säljer". Folk pratar delvis i munnen på varandra, vilket är förknippat med att

det är ett ganska fritt, öppet och trivsamt möte. Mötet ger visst utrymme för kreativitet men det är inte lätt att få syn på tydliga tecken på någon sådan.

Sociala relationer: produktion av samförstånd och laganda

Medan löpsedelsmötet ger uttryck för att tidningsproduktion kan behandlas som en tämligen uppdelad aktivitet, där den innehållsliga sidan i stort sett kan frikopplas från marknadsföring och försäljningsresultat, är mötets sociala innebörd tämligen annorlunda. Här är det i någon mån en fråga om att distribution och redaktion möts under goda former. Samtidigt är det som integrationsrit betraktat något ofullständigt. Det är nästan bara redaktionsfolk som är närvarande, även om distributionschefen leder mötet. Interpersonella kontakter är ej heller centrala under mötet.

Denna typ av lekfullt umgänge kan ses som uttryck för men också bidra till att producera ett ganska avslappnat arbetsklimat. Prestationsångest nedtonas och en goda anda förmedlas. Personalen står dock på intet sätt i centrum utan det är produkterna som fokuseras. Ingen anropas som ansvarig, som mål för beröm, kritik eller konstruktiv feedback. Endast vid ett tillfälle får Mossberg en (mild, skämtsam) anklagelse för att ha försvarat "den där djävla Weise" vars figurerande på löpsedeln tillskrivs ha kostat tidningen 2.000 ex en viss lördag. Just avsaknaden av markanta uttryck för individualitet, personliga ställningstaganden, drivandet av linjer etc utmärker mötet, med Wetas – sportchefens – systematiska linje som djävulens advokat som klart framträdande undantag.

Detta präglas av jämlika relationer. En viss hierarkimarkering gentemot organisationen i övrigt sker dock genom vilka som får delta. Ett sätt att skapa mening kring sociala relationer är genom de differentieringar som sker då olika personer inkluderas/uteslås från olika situationer. Mötet ifråga är främst för (sådana som rubriceras såsom) arbetsledare, med undantag för några som direkt arbetar med löpsedelsproduktion.

Att orienteringen mot samförstånd snarare synes vila på emotionell än saklig grund överensstämmer med mötets lekfulla och trivselinriktade karaktär. Drastiskt uttryckt kan man hävda att samförståndet redan för början är underförstått och uppträder som (ytterligare) en premis för mötet. Mera oklart är vad detta samförstånd omfattar i olika sakfrågor. Nu sker, som vi redan har nämnt, ingen nämnvärd prövning av olika sakfrågor. Därför är det inte möjligt att ge samförståndet ett innehåll ur saklig synpunkt. För att ge samförståndet substans tillgrips andra medel, företrädesvis emotionella sådana. Umgängestonen är den man kan vänta sig bland likasinnade och jämlikar; trygg, öppen, lekfull, avslappnad och utan påtagliga inslag av dominans. Med osviklig precision och inte utan elegans styr man också bort från sådant som kan hota denna stämning av principiell enighet, mestadels med ett skämt eller med ironiska kommentarer. Detta underförstådda sam-

förstånd yttrar sig ibland på ett oavsiktligt komiskt sätt då inlägg i de debatter som uppstår, till exempel när det gäller löpsedelns säljande förmåga, åtföljs av ett instämmande mummel på ett i det närmaste odiskriminerat sätt. Både inläggen för och emot löpsedelns säljande förmåga vinner sympati och instämmande nickningar av menigheten. Några skiljeliner utvecklas inte och diskussionen går inte heller så långt att några sådana får tid på sig att utvecklas. (Mötet skulle upplevas som frustrerande av såväl Habermasianer – inriktade på kommunikativt grundad/kritiskt prövad konsensus – som poststrukturalister, vilka värdesätter diversitet och dissensus som ideal. Se t ex Deetz 1992).

Variation och lokal meningsproduktion

Ett centralt skäl för vårt fokus på en situation är att organisationer i regel inte fungerar som välintegrerade helheter i strukturellt och kulturellt hänseende utan tenderar att vara differentierade, tvetydiga och ofta fragmenterande. Värderingar, normer, innebörder och föreställningar konstitueras och omgestaltas i olika lokala kontexter i olika grupper och konstellationer. Detta innebär inte att organisationer saknar dominerande värderingar och idéer. Dessa kan dock bättre förstås utifrån hur ofta och i vilka situationer som särskilda innebörder kommuniceras snarare än att i abstrakt form peka på hur många som delar en viss innebörd eller värdering, eller söka fastställa rankingar av vad som är mer eller mindre dominerande (Alvesson 1995).

Situationer typ löpsedelsmötet utgör organiseringsprocesser. Den produktion av mening, värderingar och reglering av uppmärksamhet som sker har sociala och kulturella effekter och påverkar även andra former av organiserande av verksamheten. Normalt förekommer dock en mångfald olika sådana organiserande situationer, vilka kan peka åt samma, olika eller motsatta håll. Öppenhet för lösa kopplingar – svaga, indirekta menings- och beteendekopplingar, olika elements relativa självständighet – är viktigt (Alvesson & Köping 1993; Weick 1976; Orton & Weick 1990). En hel del av meningsproduktionen i dessa processer kan modifiera, försvaga eller direkt motarbeta uttalade ideal och värderingar – från ledningshåll eller från andra aktörer.

Låt oss illustrera mångfald och hur subtil meningsproduktion kan motverka realisering av uttalade ideal och värderingar. I fallet ovan uttrycks t ex en viss syn på korta artiklar. Även om de närvarande tycks vara eniga om det goda i korta artiklar råder dock ingen konsensus i andra sammanhang på tidningen härom. Många journalister har yttrat att tidningen är för ytlig och saknar linje, vilket står i motsatsställning till idealet om mycket ”kortisar”. Detta handlar inte om olika distinkta synsätt och konkurrerande grupperingar så mycket som att inkonsistens och variation i meningsproduktion är vanligt. Man kan mena att tidningen skall innehålla en hel del olika inslag

och ha med många teman och att man skall vara informativ, upplysande och stå för något. (På samma sätt är de flesta för individualism, egna initiativ, experimenterande och civilkurage samt samarbetsförmåga, lojalitet, felfrihet och pålitlighet.)²

Att djupstudera specifika situationer typ den här behandlade visar vilken persistens och pregnans i organiserande som dessa utövar, i stort sett utan att detta tydligt registreras eller uttrycker någons intentionalitet. Förmodligen har situationer som löpsedelsmötet betydelse för vilken av konkurrerande medvetna uppfattningar som oftast slår igenom då situationens form och rytm – med snabba, korta genomgångar och ett spontanistiskt, oreflekterat förhållningssätt till de sällan enkelt men möjligen skenbart genomsådliga teman som avhandlas – står i pendang till en mera fragmenterad och kanske ytlig, snarare än informativ tidningsproduktion. I multipliciteten av olika värderingar och ideal och möjliga handlingslinjer bidrar meningsproduktion förknippad med undertexten i olika sociala situationers dynamik, till att styrka vissa och försvaga andra. Denna undertext bör primärt förstås lokalt, dvs situationsspecifikt, då den kan variera betydligt. Som en central dimension i meningsproduktion i organisationer och därmed en nyckelfaktor i organiserande är den följaktligen ytterst svårkontrollerad.

Mötet återspeglar knappast enkelt och entydigt det yttre sammanhang det är invävt i. Det är inte heller helt frikopplat från detta. Likväl som man kan fråga sig varför kvalificerade yrkesmänniskor ägnar dyrbar tid att diskutera sådant de redan känner till i ett forum där premisserna är sådana att diskussionen knappast kan leda till några direkta 'nyttö'effekter så kan man undra varför de pratar försäljningsstatistik och dylikt, om nu lustelementet är centralt. Även om mötet är relativt fristående från sitt yttre sammanhang saknas det dock inte kopplingar till det. En klar indikation på detta är det faktum att huvudämnet för mötet – löpsedlar, försäljning och relationen däremellan – kvarstår i centrum för diskussionen mötet igenom.

När vi tidigare talade om frizon ska inte det förstås som att mötet ska betraktas som villkorslöst. Att situationen är relativt fredad från direkta organisatoriska krav innebär inte att vad som helst går an. Det går an att skratta och ha kul ihop men inte om vad som helst. De humoristiska poäng som plockas är konsekvent ämnesrelevanta; de har med försäljning, löpsedlar eller åtminstone med tidningen att göra. Det går an att ifrågasätta premissen för mötet – att det finns enkelt och entydigt samband mellan löpsedel och försäljning – men det går inte an att verkligen låta detta samband undersökas på "allvar"; att låta argumenten för och emot spela ut och på ett kvalificerat sätt undersöka tesens hållbarhet. Följande mönster är vad vi får se: tesen utmanas-tesen försvaras-diskussionen slut. Detta förefaller för övrigt vara ett "paradigm" för hur diskussioner förs på mötet.

Regianvisningar och tematik

Vi har tidigare uttryckt vår skepsis och misstänksamhet mot att reducera komplexa sociala situationer till i förväg färdigskrivna manus som forskare (och andra) kan få tillträde till och utläsa. Vi vill inte heller påstå att sociala fenomen i grunden är formlösa och helt utan styrrel och stadga. Löpsedelsmötet ger också föga stöd för vare sig den ena eller den andra positionen. Att tala om situationer likt denna som i förväg skrivna – antingen betingade av enhetliga ideologier, kulturer eller trossystem – eller som forum för fritt fantiserande tycks vare sig särskilt upplysande eller välgrundat. Det förhållande som föreligger mellan specifik situation och yttre omständigheter kan kanske formuleras som så att det yttre sammanhanget tillhandahåller *regianvisningar* för den specifika situationen. Tematik, rollbesättning, scenografi, skådeplats etc är bestämd innan evenemanget går av stapeln och måste, i viss utsträckning, vara så. Själva regisserandet är, åtminstone när det gäller löpsedelsmötet, en kollektiv ansträngning. (Se Rosen 1985 och Alvenson 1995 för mötessituationer i en hierarkisk kontext, där regin mer utpräglat är samlat hos en individ).

Den regi som den yttre kontexten bidrar med kan vara mer eller mindre utmejslad; tematiken kan vara mer eller mindre specificerad, urvalet av deltagare kan vara mer eller mindre uttänkt samt 'dialogen' eller 'texten' kan vara mer eller mindre förberedd med mera. Variationen därvidlag är nog avsevärd för varje faktisk situation – vilket inte hindrar att 'invigda' kan finna det hela repetetivt och förutsägbart. Sådana stabiliteter torde dock påvisa betydande lokala variationer. Att formulera mer allmängiltiga sådana samband, typ livscyklar och fasindelningar, är att underskatta sociala situationers potentiella dynamik.

Det är frestande att tänka sig att kulturen – här med vidast tänkbara definition – hos en viss social grupp framträder vid kollektiva manifestationer såsom löpsedelsmötet. Något ligger det nog också i detta men snarare än att kulturen – som en tänkt helhet – eller ens aspekter därav artikuleras vill vi föra fram idén att dessa kollektiva manifestationer är arenor där kulturella element (som värderingar, betydelseangivningar, innebörder, tankesätt etc) av högst växlande ursprung och 'bas' kan lanseras, mötas, artikuleras och, måhända, omgestaltas. Dessa element förstås bättre som *instruktiva idéer* (jfr Shotter 1993) än som determinanter av uppförande, allmänt tänkande, etc och med varierande genomslag utanför det sammanhang de yttras i. Helt utan genomslag är de inte, till exempel ledde det som sagts om TV-bilagan under löpsedelsmötet till att denna fick 'toppa' förstasidan på nästpåföljande dags tidning.

Organisatorisk fragmentering och konsensusformering

Låt oss återgå till det tidigare diskuterade samförstånd temat och bredda frågeställningen till att också innefatta vissa vidare organisationsförhållanden. Man kan då fråga sig varför samförstånd framträder med sådan skärpa vid just detta tillfälle och varför samförståndet tar sig det uttryck som det gör.

En ledtråd till detta förhållande är mötets sammansättning och de organisatoriska förutsättningar som föreligger för Aftonpressen. De flesta som deltar vid mötet har någon arbetsledningsfunktion på ungefär samma hierarkiska nivå, vilket mer konkret betyder att de på ett relativt påtagligt sätt är involverade i den direkta produktionen av tidningen. Samtidigt som deras arbete har en klar och direkt koppling till det dagliga slitet med att göra tidningen så har samtliga också en publik eller offentlig roll där de inte bara är idiosynkratiska individer utan framträder som representanter för tidningen som en slags tänkt helhet. Med andra ord, de representerar inte bara sig själva utan även, i varierande grad beroende på sammanhang och situation, företaget eller organisationen.

Det finns en del som talar för att mötet, av ovan nämnda skäl, skulle kunna förväntas producera en helt annan undertext än den som faktiskt framträder. Situationen erbjuder ju en hel del möjligheter till justeringar av den officiella skrivningen av tidningens framtoning – eller åtminstone denna tämligen homogena grupps tolkning av densamma – i olika frågor. I en frizon är det rimligtvis möjligt att modifiera rollframträdandets attribut och framförande utan att rollens legitimitet och trovärdighet urholkas inför andra grupper utifrån de grundläggande frågor som penetrerar situationen och om vi tidigare varit inne på: Vem är vi? Hur ser vi på oss själva? Vad är viktigt och gott?

Här, vid löpsedelsmötet, erbjuds ju ett forum för diskussion av dessa frågor bortom vidare gruppers insyn där den officiella bilden i någon mån kan behandlas; ett utbyte av erfarenheter kring den nuvarande officiella bilden, någon form av prövning av densamma. Men något sådant sker inte. Dessa frågor diskuteras inte i någon större omfattning, de *kontempleras*.

Varför? En tolkning är att detta har med arbetsdelningen och den organisatoriska fragmenteringen att göra. En konsekvens av den spridning av arbetsuppgifter i tiden och rummets dimensioner som föreligger för denna organisation är att i stort sett samma eller liknande funktioner innehålls av ett flertal olika personer. De flesta funktioner är åtminstone dubblerade och ibland mer än så. Funktionsinnehavarna arbetar i skift. Detta medför att möjligheterna till direkta, fysiska, kontakter mellan personer som i stort sett gör samma eller ett liknande jobb är mycket begränsade. Den kommunikation och det erfarenhetsutbyte som ändå sker görs huvudsakligen via indirekta media såsom telefon och skriftliga rapporter.

Vi tänker oss vidare att direkta interpersonella möten är en kommunikationsform som, åtminstone potentiellt, medger ett avsevärt mer nyansrikt och utmejslat spektrum av responser och reaktioner än vad som ryms inom ramen för ett telefonsamtal eller ett skriftligt meddelande. Det indirekta mediet är trängre och mer begränsat än det direkta.

För arbetsledarna på Aftonpressen uppstår därmed den omständighet att de personer som de rimligtvis har mest gemensamt med ur arbetssynpunkt också regelmässigt ligger utanför deras direkt observerbara och upplevda horisont. Få möjligheter finns att utrona – i ett direkt samarbete – vilka likheter och skillnader som föreligger mellan olika individers sätt att tackla de situationer som de gemensamt, om än åtskilt i tid och rum, möter. Den uppfattning som är möjlig för respektive individ att ha om sina alter egon är i allt väsentligt en *härledd* sådan, där den mest framträdande erfarenhetsbasen är hur man själv gör. Detta kompletteras sedan med spridda kvarlevor och indicier om hur alter gör, i form av andras iakttagelser och indirekta meddelanden.

Vi kanske inte ska förvånas över att samförståndet gör sig gällande på löpsedelsmötet. Det är ju praktiskt taget en affär för alter och ego, åtminstone när det gäller de subjektivitetsformer som anropas på mötet, där alter huvudsakligen är modellerad på ego. Att samförståndet uppträder som premiss eller som framträdande undertext är därmed inte särskild förvånande. Med dig själv, om någon, är du överens (och om du till äventyrs inte är det så undviker du nog i det längsta att visa det i offentliga sammanhang).

Vi har tidigare noterat hur avskalat mötet är från uttrycklig individualitet (vilket också torde räknas som en framträdande och positiv värdering) i form av markerade poser och positioner bland mötesdeltagarna. Här är det alters likheter som förs fram eller snarare efterfrågas och anropas, inte eventuella olikheter. I lekfull form kan vissa aspekter av den gemensamma identitetsbasen, kanske inte så mycket förstärkas eller försvagas, som kollektivt *begrundas*.

Troligen står en viktigt bevekelsegrund för detta att finna just i den egenartade sociala isolering som mötesdeltagarna i viss mening befinner sig i under huvuddelen av arbetstiden. Till sina likar kan arbetsledarna, som helhet betraktat, i denna organisation inte utveckla en tät, välutvecklad och utmejslad social relation. Denna 'normala' eller vanliga gleshet tycks skapa ett socialt vakuum som a) fylls med härledda eller spekulativa tankegångar baserat på en vag, diffus gruppidentitet och b) dirigerar de (fåtaliga) tillfällen då direkta sociala relationer uppstår eller kan utvecklas (som vid löpsedelsmötet) mot aktiviteter där den rent sociala dimensionen gärna får överhanden i former av till exempel lekfullt spel utan insatser eller orientering mot riskfri – trygg, trevlig och underhållande – samvaro där emotionella kvaliteter betonas framför 'substanstiella' sådana.

På så sätt kan organisationen, som ett löst och temporärt konstruerat system av förpliktelser och ansvar, få ett tillfälle att framträda som något som innebär förpliktelser och ansvar för de som deltar men utan att någon fördelning sker eller ens att detta tas på särdeles stort allvar. Det är en frizon 'fri' från allvar – eller snarare 'fri' från sanktioner – men inte 'fri' från påminnelser om vilka de är (eller kan tänkas vara), vilka de representerar och varför de är där.

Slutsatser

Premissen för mötet – ett entydig kausalt samband mellan löpsedlar och försäljning – styr hela situationen. I likhet med de flesta andra exempel på linjärt tänkande är detta förståeligt men förmodligen inproduktivt (Herriot & Pemberton 1995; Weick 1979). Mötets form följer delvis av premissen, men bidrar också till att vidmakthålla (beskydda) denna. Den emotionella kalibern på mötet, dvs nyfikenhet, spänning och entusiasm (som dock tidvis bryts av mera nedstämda känslor efter utsagor om försämrade resultat) samt gott kamratskap, är också kopplad till premissen och formen på samma sätt: den följer av dessa, men motverkar också att tendenser till att situationen kritiskt granskas och att premissen undersöks får genomslagskraft. Vi har här en intressant dialektik mellan premiss, form, emotionalitet och innehåll.

Vi menar att mötet under täckmantel av för företagets resultat viktig analys och informationsförmedling framförallt fungerar som en emotionell arena. Det fungerar på ett spelliknande sätt och genererar förnöjelse och tillfredsställelse. En intressant idé är att en hel del av vad som händer på arbetsplatser under sken av instrumentella funktioner – vilka såväl de involverade som omgivningen kan ta på stort allvar – ger stort utrymme för förnöjelseaktivitet, vilket t o m kan utgöra det djupare (icke-intentionella) syftet med aktiviteten/arrangementet. Leklusta och trevlig gemenskap blir mer eller mindre dolda motiv för sammankomsten. Hur lek och "instrumentalitet" samspelar i arbetet och leder till olika konsekvenser – från trivsel och sammanhållning till försummad inläring och svagt prövat beslutsunderlag – torde vara en viktig forskningsuppgift.³

Detta har delvis behandlats av litteraturen om organisationssymbolism (Alvesson & Berg 1992; Pondy et al. 1983). Här brukar man betona funktionalitet – hur organisationens fungerande förbättras – och ofta det explicita ledningsintresset i att styra via riter och ceremonier för att skapa rätta känslor, tankesätt och värderingar. Ibland betonas manipulationselementet och/eller motstånd i symbolisk form mot makt och dominans, underifrån-genererad symbolik, t ex subversiva skämt, mot överheten riktad språkbruk. Vi har dock inte funnit anledning att trampa vidare i dessa väl prövade fotspår. Snarare än att se mötet i termer av makt/kontroll/disciplinering eller

motsatsen menar vi att mötet snarare bildar en frizon från maktens grepp eller den benägenhet att söka slingra sig undan som Foucaultianer, Marxister och en del andra kritiskt sinnade forskare, inklusive oss själva, brukar vilja föra fram. Visst kan man hävda att mötet kan fungera som en maktteknik med vars hjälp normalitet i form av en säljresultatfixerad subjektivitet konstitueras – och något säger oss detta – men särskilt produktiv synes oss icke denna tolkning.

En möjlig generaliserbar insikt ur fallet är att anställda i arbetsorganisationer under de ”rätta” förutsättningarna kan ge synbarligen instrumentella aktiviteter en förnöjelseorienterad inriktning som tar överhanden. En benägenhet att mer eller mindre omedvetet driva organisatoriska situationer i denna riktning är förmodligen utbredd. Särskilt då arbetsorganisationen, som i aktuellt fall, tenderar att generera ett socialt underskott.

Vi har i uppsatsen delvis utifrån inspiration från fallet, delvis utifrån friare funderande och allmänna teoretiska influenser, hävdad att följande frågor tenderar att hanteras i kommunikativ form i sociala situationer i organisationer:

Vem är vår avnämare? Vilka behov skall tillfredställas?

Vem är vi? Hur ser vi på oss själva?

Vad är viktigt och gott? Vilka är centrala teman för mål och mening?

Hur arbetar vi? Vilken är vår stil ifråga om tankesätt, arbetsform, rytmm.

Hur ser våra relationer ut?

Frågorna ställs sällan explicit och är aldrig besvarade en gång för alla, utan gestaltar sig olika beroende på specifik situation och gruppdynamik. Vi kan här anknyta till Burke's begrepp och säga att specifik scen, närvarande aktörer, specifika handlingar, syften och hjälpmedel anger aspekter som påverkar hur man ser på avnämaren, identiteten, värderingar, arbetsstil och sociala relationer. Subtila kommunikativa processer producerar gemensamma, lokala sanningar. Varje situation bidrar till meningsproduktion och meningsomgestaltning i organisationen. Denna produktion innebär organisering. Konsekvenserna är dock sällan entydiga eller linjära då organisationer bäst förstås som en mångfald situationskopplade processer, inrymmandes såväl mönster som differentiering, variation, tvetydighet och fragmentering.

I den beskrivna situationen går underhållningstemat igen i dubbel mening. De närvarande underhålls, de rekonstituerar sig också som underhållare av läsekretsen. Syftet med mötet kan ses som att erbjuda tillfredställelse och nöje åt de närvarande. Mötets ledare fungerar lite som lekledare, de övriga som deltagare i en frågesport. Scenen – en spontanistisk genomgång av löpsedlar i förhållande till utfall – öppnar upp för detta. Handlingarna – ett par minuters brainstorming med gissningsförsök – leder till/innebär en dynamik som ger omväxling och tempo. Detta bidrar till att en alternativ scen – beslutsfattande – och alternativa handlingar – systematisk analys,

åtgärdsförslag och beslut – drivs undan. De medel som används i situationen – v scen – beslutsfattande – och alternativa handlingar – systematisk analys, åtgärdsförslag och beslut – drivs undan. De medel som används i situationen – avtäckning av löpsedlar och kortsiktig säljstatistisk – är styrande i detta hänseende. Troligen hade en omgestaltning av situationen i något av dessa fem hänseenden fått konsekvenser för de övriga. Andra medel, typ ett rikt informationsunderlag – inkl facit kring olika dagars säljsiffror och löpsedelns utseende – utsänt i förväg, eller ett annorlunda ledar-/värdskap, andra definitioner av scenen och/eller syftet med situationen hade inneburit en delvis annan meningsproduktion – exakt hur denna skulle ta sig ut kan inte förutsägas.

Löpsedelsmötet innebär att tidningens och de närvarandes identitet som nöjesproducenter manifesteras och stärks. Den meningsproduktion som åstadkoms pekar tydligt åt detta håll. Detta oberoende av de värderingar och ideal som de närvarande i andra sammanhang bekänner sig åt. Just denna diskrepans mellan medvetet registrerade och i reproduktiva (intervju-, enkät-) sammanhang anförda meningar och värderingar å ena sidan och den meningsproduktion som äger rum i specifika kommunikativa situationer, utgör ett viktigt metodskäl till forskning av den typ som här exemplifieras.

NOTER

- ¹ Det är värt att påpeka att detta 'plus' åstadkoms genom en jämförelse mellan ojämförbara storheter, då man har fler utgivningsdagar än tidigare söndag/helgdag denna period än den man jämför mot.
- ² Det finns naturligtvis också exempel på samstämmighet mellan vad som uttrycks i den fokala situationen och vad som framkommit i andra sammanhang – direktobserverade situationer eller intervjuer. Ett sådant exempel är att den avsaknad av individuella markeringar, t ex i form av försök att driva en viss agenda, som mötet uttrycker, överensstämmer med intervjuutsagor om att tidningen saknar stjärnor.
- ³ I vissa företag är sociala aktiviteter initierade och styrda av företagsledningen, vilken ser den sociala integrationen av företaget som viktig (Alvesson 1992).

REFERENSER

- Alvesson, M. 1992. *Ledning av kunskapsföretag*. Stockholm: Norstedts.
- Alvesson, M. 1993. *Cultural Perspectives on Organizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alvesson, M. 1995. *Communication, Power and Organization*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Alvesson, M. och P.O. Berg. 1992. *Corporate Culture and Organizational Symbolism*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Alvesson, M. och A.-S. Köping. 1993. *Med känslan som ledstjärna. En studie av reklamarbete och reklambyråer*. Lund: Studentlitteratur.
- Alvesson, M. och K. Sköldberg. 1994. *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Asplund, J. 1970. *Om undran inför samhället*. Lund: Argos.
- Asplund, J. 1980. *Socialpsykologiska studier*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. 1987 "Idrott och samhällsordning". I U. Bergryd. *Den Sociologiska Fantasin. Teorier om samhället*. Stockholm: Rabén & Sjögren

- Atkinson, P. och M. Hammersley. 1994. "Ethnography and participant observation". I N. Denzin och Y. Lincoln. (red). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Burawoy, M. 1979. *Manufacturing Consent*. Chicago: Chicago University Press.
- Burke, K. 1989. *On Symbols and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burrell, G. 1992. "The organization of pleasure". I M. Alvesson och H. Willmott (red). *Critical Management Studies*. London: Sage.
- Clifford, J. och G. E. Marcus (red). 1986. *Writing Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Czarniawska-Joerges, B. 1992. *Exploring Complex Organizations*. Newbury Park: Sage.
- Dandridge, T. 1986. "Ceremony as an integration of work and play". *Organization Studies*. 7, sid 159–170.
- Deetz, S. 1992. *Democracy in an Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*. Albany: State University of New York Press.
- Denzin, N. och Y. Lincoln. (red) 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Fetterman, D. M. 1989. *Ethnography. Step by Step*. Newbury Park: Sage.
- Fine, M. 1994. "Working the hyphens: reinventing self and other in qualitative research". I N. Denzin och Y. Lincoln (red). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Fineman, S. 1993. "Organizations as emotional arenas". I S. Fineman (red). *Emotions in Organizations*. London: Sage.
- Fombrun, C. 1986. "Structural dynamics within and between organizations". *Administrative Science Quarterly*. 31, sid 403–421.
- Forester, J. 1992. "Critical ethnography: On fieldwork in a Habermasian way". I M. Alvesson och H. Willmott (red). *Critical Management Studies*. London: Sage.
- Forester, J. 1993. *Critical Theory, Public Policy, and Planning Practice*. Albany: State University of New York Press.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon.
- Frost, P. m fl (red) 1985. *Organizational Culture*. Beverly Hills: Sage.
- Frost, P. m fl (red) 1991. *Reframing Organizational Culture*. Newbury Park: Sage.
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York, NY: Basic Books.
- Habermas, J. 1990. *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Hammersley, M. 1992. *What's wrong with Ethnography?* London: Routledge
- Hammersley, M. och P. Atkinson 1983 *Ethnography. Principles in Practice*. London: Routledge
- Herriot, P. och C. Pemberton. 1995. *Competitive Advantage through Diversity*. London: Sage.
- Jermier, J., D. Knights och W. Nord (red). 1994. *Resistance and Power in Organizations*. London: Routledge.
- Johansson, O. L. 1990. *Organisationsbegrepp och begreppsmedvetenhet*. Göteborg: BAS.
- Knorr-Cetina, K. 1981. "Introduction. The micro-sociological challenge of macro-sociology: Towards a reconstruction of social theory and methodology". I K. Knorr-Cetina och A. Cicourel (red). *Advances in Social Theory and Methodology*. Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Linstead, S. och R. Grafton-Small. 1992. "On reading organizational culture". *Organization Studies*. 13, sid 331–355.
- Marcuse, H. 1955. *Eros and Civilization*. Boston: Beacon Press.
- Martin, J. 1992. *The Culture of Organizations. Three Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Mills, C. W. 1940. "Situated Actions and Vocabularies of Motives". *American Sociological Review*. 5, sid 904–913.

- Orton, D. och K. Weick. 1990. "Loosely coupled systems: A reconceptualization". *Academy of Management Review*. 15, 2, sid 203–223.
- Overington, M. 1977. "Kenneth Burke and the method of dramatism". *Theory and Society*, 4, sid 131–156.
- Pondy, L. R. m fl (red). 1983. *Organizational Symbolism*. Greenwich, Conn: JAI Press.
- Potter, J. och M. Wetherell. 1987. *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Rosen, M. 1985. "Breakfirst at Spiro's: dramaturgy and dominance". *Journal of Management*. 11, 2, sid 31–48.
- Shotter, J. 1993. *Conversational Realities*. London: Sage.
- Shotter, J. och K. Gergen (red). 1989. *Texts of Identity*. London: Sage.
- Silverman, D. 1985. *Qualitative Methodology & Sociology*. Aldershot: Gower.
- Silverman, D. 1989. "Six Rules of Qualitative Research: A Post-Romantic Argument". *Symbolic Interaction*. 12, 2, sid 25–40.
- Steier, F. (red). 1991. *Research and Reflexivity*. London: Sage.
- Säljö, R. 1990. "Språk och institution: den institutionaliserade inläringens metaforer". *Forskning om utbildning*. 17, 4, sid 5–17.
- Trice, H. M. och J. M. Beyer. 1984. "Studying Organizational Cultures Through Rites and Ceremonies". *Academy of Management Review*. 9, 4, sid 653–669.
- Van Maanen, J. och G. Kunda. 1989. "Real feelings: Emotional expression and organizational culture," I B. M. Staw och L. L. Cummings (red). *Research in Organizational Behaviour, vol 11*. Greenwich: JAI Press.
- Weedon, C. 1987. *Feminist Practice & Poststructuralist Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Weick, K. E. 1976. "Educational Organizations as Loosely Coupled Systems". *Administrative Science Quarterly*. 21, sid 1–19.
- Weick, K. E. 1979. *The Social Psychology of Organizing (2.nd edition)*. Reading, Mass: Addison-Wesley.

SUMMARY

This article aims to illuminate certain cultural aspects of the work of an evening newspaper (working style, ways of thinking, assumptions about the business, its objectives, perceptions of the readership) as well as how communication in group situations contributes to the social construction of organizations in terms of objectives, meaning and style. The paper will also address the issues of play, emotions and pleasure on work. It is argued that a situational focus, when studying organizations and other social phenomena, provides a less constrained understanding of the object than predominant systemic approaches. The situation, as studied and discussed here, is a monthly meeting between managers and news bill editors of an evening newspaper where sales and the content of news bills are evaluated. It is concluded that, while the premise for the meeting (the casual relation between sales and news bill layout) guides the conversation, the meeting primarily operates as an emotional arena where excitement and pleasure are produced under game-like circumstances. This allows the participants to address, in a relaxed and friendly atmosphere, questions such as:

- Who are we? How do we look upon ourselves?
- Who are our customers? What 'needs' shall we satisfy?
- What is important and good? What is central?
- How do we work? How do we think about certain things?

While some answers are provided and reinforced, the main outcome of the meeting is the possibility, however restricted, to pose these questions and play with them. Thus, the participants manage to establish a zone with considerable degrees of freedom; free from commitments but not free from remainders of who they are or ought to be.

Valfrihet och konkurrens som medel att förbättra den offentliga sektorn

ROLF Å GUSTAFSSON

Institutionen för internationell hälsa och socialmedicin, Karolinska institutet

Inledning¹

Under våren 1994 publicerade socialdepartementet ett slags bokslut över resultaten av den valfrihetsrevolution den borgerliga regeringen proklamerat vid sitt tillträde. Författaren hävdar tidstypiskt och i linje med regeringens egna deklARATIONER att denna revolution inom våra välfärdsinstitutioner har både ett konsument- och producentperspektiv:²

...Konsumenten skall ges möjlighet att välja mellan tjänster med olika utformning samt mellan olika producenter. Den enskilde yrkesutövaren ska ges möjlighet att välja mellan olika arbetsgivare (både offentliga och privata) eller att etablera sig som egen företagare.

Många kommunledning har haft (och har fortfarande) höga ambitioner att skapa mångfald, valfrihet och konkurrens. Monopol är inte bra – varken privata eller offentliga. All erfarenhet visar att ökad konkurrens leder till att verksamheter blir bättre och billigare. Därför är det angeläget med fler alternativa utförare – egna företagare, personalkooperativ, konsumentkooperativ etc. (Ds 1994:50:12).

Nyckelorden är valfrihet och konkurrens. De betraktas nära nog obetingat som något gott i sig. Den här essän riktar sig mot denna alltmer spridda och allmänt hållna användning av begreppen valfrihet och konkurrens. Genom att hänvisa till några centrala begrepp i ekonomisk vetenskap – konkurrens, marknad, effektivitet – ställs vissa positiva effekter i utsikt. För lekmannen ter det sig plausibelt att ”konkurrensutsättning” tvingar fram *konkurrens-handlingar* hos människor, företag och organisationer, samt att detta leder till att producenten/säljaren får anstränga sig lite mer för att överleva på den marknad (eller i den marknadsliknande situation) som skapats. När den neoklassiskt skolade ekonomen talar om konkurrens avses dock vanligen ej ett speciellt slags handlingar. Snarare talar ekonomen då om ett *tillstånd i ekonomin*.

I essän diskuteras först den vardagliga användningen av begreppet konkurrens, därefter den ekonomiska vetenskapens konkurrensbegrepp. I båda fallen visar det sig vid närmare analys vara osäkert, om och hur mer valfrihet och konkurrens leder till de positiva effekter som ställts i utsikt. Resonemangen illustreras främst med hänvisning till offentlig vård och omsorg, men i stora stycken kan analysen appliceras på annan välfärdsstatlig tjänsteproduktion som är föremål för olika former av ”konkurrensutsättning”.

Konkurrens i vardagens perspektiv

Den etymologiska härledningen av ordet konkurrens går tillbaka på latinets concurrere; att hålla gemensam kurs, sammanlopp, möjligen parallella lopp. En konkurrent blir därmed en medtävlare "som löper ikapp om något" (Hellquist 1980). Denna vardagliga innebörd orienterar sig mot något som människor gör med avsikt och vilja, dvs betecknar ett visst *slag av handlingar*.

Inom ramarna för vardagsspråkets logik är det därför både förståeligt och önskvärt, när vårdens "köp-sälj system" uppges syfta till ökad konkurrens mellan olika vårdgivare genom införande av ökad valfrihet för *patienten*.³ Två eller flera aktörer (vårdgivare) skall konkurrera om andra aktörers (patienters) gunst. Handlingslogiken går ihop om konkurrenterna antas ha motiv att tävla med varandra. I det fall vårdproducenten/säljaren inte bryr sig om, när patienterna/köparna avstår från vård eller söker sig till någon annan, så framtvings ej den extra ansträngning som ställs i utsikt.

I konkurrensbegreppets vardagslogik finns tanken inbyggd att *den som tävlar gör det primärt för sin egen skull*. Man konkurrerar för att vinna, för att inte förlora, för att göra vinst, för att försörja sig.⁴ Allt detta är helt legitimt i en konkurrens, eftersom handlingarnas effekter på omgivningen inte primärt ingår i konkurrenternas intresse- och ansvarsområde. Tankegången att egocentriskt nyttokalkylerande aktörers handlingar leder till mänskligt välstånd och ömsesidig nytta, känner vi också igen från Adam Smiths resonemang om marknadens osynliga hand.⁵ Men, kan ett sådant individuellt nyttokalkylerat handlande verkligen tillgodose alla sociala behov?

Mentalvård och äldreomsorg innebär ofta hjälpinsatser av uppehållande och stödjande karaktär, där hjälpbehoven kvarstår eller ökar över tid. Vem vill tävla om att få hjälpa patienter med denna typ av problem, människor som dessutom ofta saknar tillgång till ekonomiska medel och andra tillgångar av värde i ett nyttokalkylerat utbytesförhållande?

Om ett "vanligt" ekonomiskt utbyte inte kan komma till stånd spontant – som i fallet ovan därför att preferenserna inte är komplementära så att *både* "köpare" och "säljare" har ungefär lika mycket att vinna och/eller när viktiga externa effekter finns – då måste man försöka konstruera någon form av incitament. Dessa måste i exemplet utformas så att vårdgivarnas egennytta "går ihop med" eller stödjer den typ av vårdverksamhet man anser socialt viktig. Problemet är att "man" måste vara någon annan än de konkurrerande vårdgivarna och/eller patienten (Gustafsson 1993). I realiteten blir det utomstående tillrättaliggare – politiker eller administratörer – som först måste sätta upp det önskvärda målet och sedan uppfinna en incitamentstruktur som styr konkurrenterna i önskad riktning.

När vi börjar intressera oss för incitamentstrukturen har vi dock inte bara hamnat i en tekniskt komplicerad problematik. Vi har också rört oss från den vardagliga nivån där konkreta och spontant uppkomna vårdhandlingar står i fokus: Vi talar egentligen inte längre om konkreta *handlingar*, utan om aktörer i institutionella strukturer och om de konkurrensförhållanden som där råder. Vi har glidit i riktning mot den anonyma marknaden, där priser, löner och incitament ”signalerar” utbud och efterfrågan på varor och tjänster. Vill man tala med Habermas begreppsapparat kan man säga att vi rört oss från en analys på livsvärldens nivå till en på systemnivå.

Kanske kan man säga att konkurrensbegreppet hämtar sin *legitimitet* ur en vardaglig (handlingsorienterad) tolkningsram, under det att konkurrensen blir ekonomiskt *funktionell* först på systemnivå.

Ett exempel på en sådan glidande resonemangskedja – från den konkreta vardagliga nivån till den institutionella och komplexa – finns i den borgerliga regeringens propositioner om valfrihet. Skolministern skriver:

Rätten och möjligheten att välja skola är ett viktigt instrument för att vitalisera skolan. Valet kan stimulera ett engagemang för skolan hos eleverna och deras familjer samt bidra till en större lyhörddhet för deras önskemål hos skolor och kommuner. (prop 1992/93:230:57)

Som skäl för detta anges dock inte bara det goda med valfrihet, utan också alla de marknadsekonomiska argumenten; genom rättvis konkurrens mellan kommunala skolor och mellan kommunala och privata skolor skall en ”stimulerande tävlan uppstå” (1991/92:95:9; 1992/93:230:27). Detta skall leda till pedagogisk mångfald och högre kvalitet, till att föräldrars och elevers inflytande över skolans inre arbete ökar och till en höjning av produktiviteten och kostnadseffektiviteten. Resonemanget börjar hos eleven, föräldrarna och i klassrummet och slutar på den aggregerade nivån, där svårtolkade och komplexa mått på måluppfyllelse förs fram som understödjande argument. Det institutionella arrangemang som skall leda till allt detta goda är som bekant en ”skolpeng” som följer eleven. Denna institutionella lösning medför dock en rad svåröverskådliga och svårstyrbara konsekvenser i sin praktiska tillämpning (Antman 1994).

För lekmanen blir konkurrens rimlig när den uppfattas som en sporre i en tävlingssituation bestående av två eller flera mänskliga aktörer. I mer komplexa situationer måste dock indirekt verkande styrningsmekanismer konstrueras. Dessa påverkar ett stort antal människors mål-medelkedjor, utan att de styrda själva har direkt kontroll över utformningen av spelets regler.

Konkurrens som para-aktion

Den tyske sociologen Georg Simmel har i en klassisk bok om olika former av konflikter och kamp genomfört en intressant analys av konkurrensens handlingslogik:

. . . Det som först och främst bestämmer konkurrensens sociologiska karaktär är att kampen är indirekt. Den som omedelbart skadar motståndaren eller röjer honom ur vägen konkurrerar så till vida inte mer med honom. Språkbruket använder snarare i allmänhet ordet bara för sådan kamp som består i båda parter parallella försök att nå en och samma belöning. [. . .] Denna egendomliga slags kamp kan exemplifieras med löparen, som bara kämpar genom sin snabbhet, köpmannen, som bara kämpar genom priset på sina varor [. . .] Den kan jämföras med varje annan kamp i fråga om häftighet och lidelsefullt uppjudande av krafter, och den stegras till denna yttersta prestation blott genom det ömsesidiga medvetandet om medtävlarens prestation. Men ändå, ytligt betraktat, tillgår den som om det inte fanns någon motståndare utan bara ett mål. (Simmel 1970:56-58)

Vi skall inte upphålla oss vid Simmels nära nog lyriska hyllande av denna specifika form av kamp. Här skall vi ta fasta på resonemanget om konkurrensens allmänna karaktär av parallellt och indirekt handlande. Jag föreslår för tydlighetens skull begreppet *para-aktion* som beteckning på denna mycket speciella form av mänskligt handlande (konkurrenter emellan).⁶ Detta i relief mot den grundläggande sociologiska kategorin inter-aktion, som ju betecknar dynamiska relationer mellan människor i olika former av direkt utbyte med varandra.

Att para-aktion ändå kan innehålla ett viktigt moment av påverkan konkurrenter emellan torde stå klart efter Johan Asplunds intressanta analys av social responsivitet i samband med socialpsykologiska experiment med olika former av tävling och konkurrens (Asplund 1987:181 ff). Asplund hävdar att människor tenderar att fångas av situationen, att dras med i tävlan, genom den grundläggande sociala responsivitet som är ostyrbar för individen. Man vill ingenting med sin responsivitet. Den har inget syfte, den bara finns där som en mänsklig egenskap. Att människor i allmänhet presterar bättre i tävlingar där någon fungerar som "draghjälper" är en illustration av fenomenet.

Simmel är i citatet ovan också inne på det som även ekonomisk teori förutsätter i diskussioner om konkurrens; nämligen att konkurrenterna har information om varandras handlingar, i varje fall det pris som etablerats på marknaden. I ett empiriskt orienterat konkurrensbegrepp ligger tanken att konkurrenterna på något sätt "listar ut" vad den sociala omgivningen håller på med (Abolafia & Biggart 1991:217). Det egentligen enklaste sättet att ta reda på detta – att helt enkelt fråga, att övergå från para-aktion till interaktion – innefattas dock inte i konkurrensbegreppet.⁷ Här finns naturligtvis alla möjligheter att konkurrenterna missförstår varandras avsikter och att marknadens "signaler" blir mindre kommunikativa än vad som är möjligt vid språkligt förmedlad interaktion. Dessutom ligger i det postulerade tävlingsmomentets natur att konkurrenterna inte vill dela med sig av sina respektive konkurrensfördelar: *En misstänksamhetens kultur kan utveckla sig mellan konkurrenterna.*

Återigen kan en del av problematiken hänföras till att konkurrensbegreppet analytiskt "hänger i luften" mellan livsvärld och system. I mark-

nadens och det ekonomiska systemets perspektiv är misstänksamhet snarare en tillgång än ett problem, som bl a motverkar kartellbildning och monopol. På den konkreta interpersonella nivån är det däremot få som ser stora och övervägande fördelar med en normbildning av detta slag. De praktiska följderna av en eventuell spridningseffekt – där misstänksamhetens kultur och det strategiska handlande på marknaden överförs till sociala nätverk – betraktas vanligen som en negativ biverkning. En vanlig tankegång är också att en sådan normbildning kan slå tillbaka på och urholka marknadsrelationer på ett negativt sätt. Transaktionskostnaderna ökar och ekonomin riskerar att haverera.

En empiriskt öppen hållning till konkurrensens effekter kräver följaktligen att eventuella fördelar av samarbete, vägs mot konkurrensens informations-tillbakahållande och tävlingspådrivande kraft. Denna balansräkning kan dock bara göras från fall till fall – beroende på vad tävlingen handlar om och vilka som deltar i den – och då måste konkurrensens samarbetets lokala historia, nätverk och handlingar analyseras.⁸

Urspårad konkurrens

För att en parallell och indirekt kamp skall komma igång, krävs det rimligen: För det första att konkurrenterna tror att åtminstone någon av deltagarna kan uppnå eller erhålla det eftersträvarvärda (det finns möjliga vinnare och förlorare) och; för det andra att det eftersträvarvärda erhålls eller uppnås genom något slag av prestation eller åtgärd från konkurrenternas sida.

Därmed finns risken att deltagarna dras in i en ond cirkel där intensiteten i ansträngningarna ständigt trappas upp, utan att vare sig konkurrenterna eller avnämarna gynnas. Om det under konkurrensens gång visar sig att det krävs större och större prestationer för att erhålla det åtråvärda – om målsnöret s a s flyttas fram under tävlingens förlopp – kan konkurrensen med en liknelse sägas gå i baklås. Konkurrenterna tvingas då att anstränga sig mer och mer, men ingen vinnare koras. Fred Hirsh hävdar att situationer av denna karaktär blir allt vanligare i moderna överflödssamhällen. Problematiken gäller sk *positionella nyttigheter*. Det subjektiva värdet på denna typ av nyttigheter bestäms nämligen av konkurrenternas relativa position:

... Värdet av kostnadsutlägg för utbildning på en viss nivå, avsedda att skaffa tillträde till eftersökta arbetsområden, minskar sålunda i mån som allt flera människor kommer i åtnjutande av samma utbildning. Värdet av en enskilds utbildning bestäms inte enbart av de kunskaper och färdigheter som han eller hon själv besitter, utan också av vilka meriter som grannen i platskön har. (Hirsch 1978:12)

Eftersom inte alla kan bli chefer eller inneha högstatusyrken – detta är positionella nyttigheter beroende på att värdet uppkommer som en funktion

av organisationers pyramidala och hierarkiska karaktär – så riskerar en allmän höjning av utbildningsnivån att föda sig själv i ett alltmer uppskruvat ”merit-hinderlopp”.⁹

..Arbeten för vilka tidigare ett gymnasiebetyg var tillräckligt kommer i framtiden kräva akademiska meriter. Personer som inte vill delta i konkurrensen eller som förutsätter att den utbildning de håller på att skaffa sig kommer att vara tillräcklig för tillträde till de eftertraktade jobben i framtiden kommer att få uppleva en devalvering av sina meriter. (Hirsch 1978:63)

Konkurrenterna kan bara ta sig ur situationen – som innebär större och större krav på utbildningsmeriter – genom att inse att det är deras egen para-aktion som bidrar till att ”ribban höjs”. Det intressanta är att denna form av urspårad konkurrens knappast drivs fram av en ökad valfrihet, inte heller leder den nödvändigtvis till ökad tillfredsställelse, för den som köper eller efterfrågar utbildad arbetskraft. *Avnämaren har i denna konkurrens delvis satts ur spel.* Visserligen blir arbetskraften alltmer välutbildad, men risken finns att situationen utvecklas därefter att valet står mellan överkvalificerade sökanden, vilkas förmåga att klara jobbet blir alltmer svårbedömd. Samtidigt kan denna överkvalificering tära på samhällets totala resurser.

En annan knepighet är att konkurrenterna – som befinner sig i para-aktion med varandra – bara kan avveckla situationen genom inter-aktion. Den som ensidigt drar sig ur blir per definition en förlorare. Det är svårt att kritisera betygskonkurrens, för den som själv har låga betyg eller för den som lämnar skolan. Den som är vinnare, eller som tror sig vara en potentiell sådan, har begränsat intresse av att själv dra ner på takten eller att ifrågasätta situationens logik. Både den potentielle vinnaren och förloraren *måste övergå från para-aktion till inter-aktion, för att den endimensionaliserande och i allt högre takt uppdrivna konkurrensen skall kunna avvecklas.* En inte helt orimlig hypotes är att ju mer para-aktion människor är indragna i, desto större blir svårigheterna att avveckla konkurrens som gått i baklås på detta sätt.

Konkurrens i ekonomiskt-vetenskapligt perspektiv

En grogrund för den allmänt hållna tilltron till konkurrens som någonting gott i sig är troligtvis vissa anomalier i den ekonomiska fackvetenskapens perspektiv på konkurrens. För allmänheten är det knappast förenligt med vanligt språkbruk att låta uttrycket ”perfekt konkurrens” stå för *ett hypotetiskt tänkt tillstånd* i ett ekonomiskt system. Naturligare är den handlingsorienterade innebörden, eller hänvisningen till en situation som tillåter eller uppmuntrar ett visst slag av agerande. I den ekonomiska vetenskapens huvudfåra står dock begreppet perfekt konkurrens för en struktur där konkurrenshandlingar faktiskt är omöjliga och/eller saknar rimlig innebörd.¹⁰

... it is one of the great paradoxes of economic science that every *act* of competition on the part of the businessman is evidence, in economic theory, of some degree of monopoly power, while the concepts of monopoly and perfect competition have this important common feature: both are situations in which the possibility of any competitive behavior has been ruled out by definition.

That perfect competition is an ideal state, incapable of actual realization, is a familiar theme in economic literature. (McNulty 1968:641)

Det finns idéhistoriska skäl av inomvetenskaplig karaktär till varför ekonomisk teori hamnat i denna situation (McNulty 1967 och 1968, Stigler 1968; Swedberg 1993). Dessa behöver vi inte närmare gå in på i detta sammanhang. Den fria, naturliga, individualistiska, ideala marknaden/konkurrensen – beteckningarna har varierat genom åren – är väsentligen att uppfatta som en *tänkt motpol* till det som alla synes vara överens om att betrakta som något ont, nämligen monopol. I ett auktoritativt ekonomiskt uppslagsverk, härleds det stora fack-ekonomiska intresset för alltmer tekniskt sofistikerade, matematiska-deduktiva modeller av perfekt konkurrens till – och här höjer lekmannen återigen på ögonbrynen – bristen på goda modeller av hur de empiriskt förekommande ”imperfeka” marknaderna fungerar:

... the dominance of perfectly competitive methods should probably be viewed as a reflection of the weakness of imperfectly competitive analysis. There is in fact no powerful general theory of imperfect competition. Instead, there is a myriad of competing partial equilibrium models of imperfectly competitive markets. . . (Roberts 1989:232)

En praktisk tankegång med rötter långt tillbaka i ekonomisk analys är idén att låta den ideala marknaden utgöra en måttstock mot vilken reellt existerande marknader kan jämföras (McNulty 1968:643). Redan Adam Smith antog att på lång sikt ”graviterar” en marknad mot ett jämviktstillstånd, om och när konkurrenshandlingar förekommer på den (ännu ej) välfungerande marknaden. Sett i ljuset av bristen på allmänt accepterade ekonomiska modeller för imperfekta marknader ter sig resonemanget mer som en tumregel och förhoppning, än som en vetenskapligt grundad rekommendation. Nedanstående citat borde fungera som en varningslampa:

... the frequently made argument in favor of deregulation of this or that industry, in the name of the benefits of the free market, is valid only if one assumes that deregulation of the industry at hand will be followed in short with deregulation of all others, *and* the introduction of all the other elements of a free market. (Etzioni 1988:201)

Komna så långt i resonemanget har vi indikationer på att *en moment 22 liknande situation kan uppstå*: Perfekt konkurrens är ett tillstånd i ekonomiska system som förutsätter en mängd förhållanden av realistisk karaktär.¹¹ Möjligen kan man ta sig till detta förlovade land, eller röra sig i denna riktning, genom att injicera mer konkurrens, men då blir konkurrensen under hela resans gång med nödvändighet av imperfekt karaktär. Och om den imperfekta konkurrensens effekter tvistar den ekonomiska vetenskapen ! Vi

har också sett att konkurrenshandlingars socialpsykologiska sida är utdefinierade ur den ekonomiska vetenskapens kunskapsobjekt.

Den pragmatiska-liberala konkurrensen

Ortodox neoklassisk ekonomi förknippar perfekt konkurrens med ett tillstånd av allmän ekonomisk jämvikt (i det fall alla marknader befinner sig i perfekt konkurrens). Detta anses efterträvansvärt av flera skäl. Det kan visas att priset för en vara då pressas ner; det tenderar att sammanfalla med marginalkostnaden. Vinsten rör sig därmed mot noll, dvs *priset närmar sig framställningskostnaden*. Under allmän jämvikt allokeras också samhällets knappa resurser på bästa möjliga sätt (så att de fördelas i överensstämmelse med preferensordningen bland samhällets/marknadens aktörer, givet en viss inkomstfördelning och teknologi).

Denna begreppsliga anomali i förbindelse med begreppet perfekt konkurrens som här benämns den ekonomiska vetenskapens moment 22, är egentligen allmängods för den skolade ekonomen. Kunskap om denna problematik är dock betydelsefull för alla beslutsfattare, som vill öka konkurrensen i hopp om att därigenom åstadkomma en prispress och effektivisering av ekonomin. Min poäng var att "main-stream" nationalekonomi, i strikt mening har begränsade möjligheter att ge praktiska råd, om *hur man rör sig* i den önskvärda riktningen och *vad som kan inträffa på vägen*.

Andra strömningar inom vetenskapen ger dock klarare besked av praktisk natur. Jag avser då den sk österrikiska skolan med Hayek och Kirzner som de kanske mest kända exponenterna (Boettke 1994; Prychitko 1994). Här ses konkurrens som en skapande kraft – man har speciellt intresserat sig för entreprenörens uppfinningsriktighet och kompetitativa hållning – och framhållit denna som en nödvändig drivkraft för samhällets teknologiska utveckling och välståndsökning. Även den imperfekta marknadens priser bär på "signaler" om i vilken riktning entreprenören skall söka sig. Därefter är det upp till hans egen uppfinningsriktighet att finna ut *hur* han skall göra, för att utnyttja den möjlighet som indikerats (Hayek 1978:187). Inom denna skola har man en pragmatisk syn på konkurrens som gynnsam för entreprenörskap. Ju mer desto bättre är budskapet. Hinder mot entreprenörskap och kompetitiva handlingar måste minskas, om välståndsökningen skall säkras (Hayek 1949; Hayek 1978).

Att det skapas vinnare och förlorare – och att tävlingen innehåller väsentliga moment av tillfälligheternas spel bortom individernas kontroll – förs fram som en ofrånkomlig nödvändighet (Hayek 1978:186). Denna sinkadus i förhållande till tanken på konkurrens som rent spel – "den bäste vinner" – bekymrar sig den pragmatiske Hayek föga om.¹² *I Hayeks version blir vinnaren, snarare den som vann* (och som drev utvecklingen ett steg framåt),

än den som ansträngde sig mest. Det ekonomiska systemets effekter på sikt har överordnats individuella krav på rättvisa, förutsägbarhet och behov av kontroll – återigen en anomali som uppkommer i en okontrollerad glidning mellan å ena sidan handlingsorienterad och å den andra sidan systemorienterad analys.

Det är inte svårt att peka på de empiriska problem som ett sådant ohämmat och pragmatiskt entreprenörskap kan leda till för hälso- och sjukvårdens del. Det kan räcka med en påminnelse om de många gånger destruktiva verkningarna av läkemedelsindustrins agerande. En principiell aspekt på Hayeks resonemang måste dock uppmärksammas, eftersom konkurrensförespråkare inte sällan just hänvisar till den ”småföretagaranda” och därmed uppfinningsrikedom som tänkes utgöra motkraft mot ”statliga monopols” beroendeskapande och passiviserande karaktär. I några utspridda bisatser karakteriserar Hayek den dynamiska konkurrensen på reellt existerande marknader som *vinst-driven* (Hayek 1949:105). Eftersom konkurrensen sker på imperfekta marknader, så kan man följdriktigt enligt Hayek inte utesluta . . .

. . . that some may make considerable profits over their costs if these costs are much lower than those of the next efficient potential producer. (Hayek 1978:185)

För den som inte har moraliska bekymmer med vinster i förbindelse med exempelvis hälso- och sjukvårdande verksamhet, borde ändå risken för att vinsten ackumuleras vara ett bekymmer. I sådana fall blir nämligen den imperfekta marknaden ännu mer imperfekt: *Den lyckade entreprenören behöver inte vara lika lyckad nästa gång*, eftersom han då har ett ackumulerat kapital att falla tillbaka på i sin konkurrens med eventuellt nytillkommande konkurrenter. En utveckling mot oligopol, monopol och prisdumpning kan sättas igång.¹³ Hayek verkar inte bekymra sig om dessa möjliga negativa bi-effekter av vinstdriven konkurrens.

Hur, när och varför fortplantar sig konkurrensen in i företagen?

Det finns dock en gemensam nämnare i den mer formella, och kanske kan man säga vetenskapligt ängsliga neoklassiska analysen och den pragmatiskt konkurrensbefrämjande skolan: *De ställer båda marknaden i fokus. . .*

. . . although economic activity encompasses both production and exchange, the concept of competition has been generally associated only with the latter. (McNulty 1968:646).

Den neoklassiska analysen tar vanligen företagen som givna enheter och söker efter faktorer på marknaden som bestämmer pris och andra egenskaper; fokus ligger på vad som sker *mellan* företag och företag; och *mellan* företag och konsument. Entreprenörskapets ekonomer tänker sig entrepre-

nören som en uppfinningsrik aktör, som skapar eller finner en *marknadsnisch*.

Denna betoning på marknaden, som således utgör ett gemensamt drag hos två centrala ansatser inom ekonomisk vetenskap, är inte bara idéhistoriskt intressant. Den underminerar också viktiga delar av konkurrensförespråkarens argumentation, när konkurrens ses som ett sätt att närma priset till marginalkostnaden hos företag och organisationer. Fyra problem kan urskiljas:

För det första kan ifrågasättas om konkurrensförespråkarnas löfte om en nedpressning av den allmänna vinstnivån – likväl tanken om att vinstnivån jämnas ut mellan olika företag och organisationer – överhuvudtaget är tillämplig när det gäller konkurrens inom den offentliga sektorn. Här finns ju i normalfallet per definition ingen vinst att ta av.

Vad man kan hoppas på är att *produktionskostnaderna* pressas ner genom konkurrensen (som ett tilläggsantagande kan man då tänka sig att i den offentliga sektorns produktionskostnader finns nerplöjt någon slags dold monopolvinst). Men faktum är att denna intuitivt rimliga tankegång synes ha svagt stöd i ekonomisk teori, vilket diskuteras här nedan.

För det andra kan ifrågasättas om konkurrensens effekter verkligen fortplantar sig in i företagen. I varje fall synes stödet för att så skulle ske, vara svagt och outvecklat inom ekonomisk teori.

One fundamental deficiency of competition as the concept has been employed in economic theory is that it has never been related in a systematic way to costs of production. (McNulty 1968:650)

Och vidare;

Economic theory stresses the optimality of the equation of price and marginal cost. There is nothing optimal in this equation, however, if marginal costs are higher than need to be due to internal inefficiencies, and there are reason, indeed, to suppose that the latter is not infrequently the case. (McNulty 1968:651)

Det är intuitivt rimligt att ett företag eller en organisation, som pressas av en kompetitiv omgivning, tvingas till att förbättra sina produktionsmetoder (för att därigenom kanske både sänka produktionskostnaderna och eventuellt också förbättra kvaliteten på sina tjänster och produkter). *Dock är litet känt om de mekanismer som gör jobbet, dvs förmedlar omvandlingstrycket in till produktionens hemliga verkstad.* Detta leder oss in på nästa punkt.

För det tredje är gränsen mellan produktion och utbyte, mellan företag/organisation och marknad, av radikalt annorlunda karaktär inom varu-, respektive tjänsteproduktion. Speciellt inom vård, omsorg och utbildning, dvs välfärdstatlig tjänsteproduktion. Hur vårdpersonalen bemöter patienten – vilket språk, vilken motivation och kontakt som präglar relationen – påverkar både behandlingsresultatet och kostnaderna. Exempelvis kan patientens beredvillighet att följa läkarens ordinationer påverkas av hur inter-

aktionen mellan läkare och patient utformas från fall till fall. Dessutom bör inte läkaren tillfredsställa alla krav på behandlingar från patientens sida. En "servicerelation" är varken möjlig eller önskvärd. Begreppet "omsorgsrationalitet" har använts inom vårdforskningen för att fånga denna problematik (Wærness 1984, se även Eliasson 1991). "Producent och konsument" är knappast jämlika vad avser kunskap och behov. I en vårdrelation bör "producenten" i görligaste mån snarare försöka minska "konsumentens" efterfrågan och beroende, än konkurrera genom att erbjuda obetingad följsamhet och hög serviceanda. Konkurrens får därmed rimligen en annan innebörd inom den speciella form av tjänsteproduktion som utgörs av vård och omsorg, än inom varu- och serviceproduktion.

För det fjärde är det möjligt att hävda att sk "organisatoriska slack" – produktion med högre resursförbrukning än vad som är tekniskt möjligt – kan vara både önskvärdt och framförallt empiriskt förekommande, även på marknader med högt konkurrenstryck.

Ekonomen A.O. Hirschman hävdar detta i en klassisk bok. Det är egentligen ganska häpnadsväckande att hans begrepp "exit" och "voice" ofta kommit att lyftas ut ur bokens vidare resonemang, som faktiskt ifrågasätter en syn på konkurrens som något nära nog villkorlöst nödvändigt och önskvärdt. Förespråkare för valfrihet och konkurrens har åberopat "exit" – att rösta med fötterna, att som kund eller avnämare kunna överge ett företag eller en organisation som ej producerar tillräckligt billigt eller bra – som stöd för behovet av mer konkurrens och valfrihet (Hansson 1991; Saltman & von Otter 1992). Hirschman själv är dock starkt kritisk till en gängse uppfattning, som bl a antar att konkurrensen fortplantar sig in i företagen och därigenom tvingar dessa att anspänna sina resurser. Han redovisar först denna vanliga marknadsorienterade resonemangskedja på följande sätt:

... every individual firm considered in isolation is barely getting by, so that a single false step will be its undoing. As a result, everyone is constantly made to perform at the top of his form and the society as a whole is operating on its – forever expanding – 'production frontier', with economically useful resources fully occupied. This image of a relentlessly taut economy has held a privileged place in economic analysis, even when perfect competition was recognized as a purely theoretical construct with little reality-content. (Hirschman 1970:9).

Därefter hävdar Hirschman att "... next to the traditional model of a permanently *taut* economy, elements of a theory of the *slack* economy begin to be available." (Hirschman 1970:10) Här hänvisas till Simons antagande om att ekonomiska aktörer snarare "satisfierar" än agerar rationellt fullt ut och till Cyert & Marchs *theory of the firm* där begreppet organisatoriskt slack introducerats i den vetenskapliga debatten.¹⁴ Därefter kommer den banbrytande och av konkurrensförespråkare ignorerade tankegången: Organisationens interna slack är inte bara vanligt förekommande i marknadssystem med konkurrens. Organisatoriskt slack – som medför prestationer under "produktionsmöjlighetskurvan" och som därmed innebär att marginalkost-

naderna blir högre än vad som är teoretiskt möjligt – har sannolikt *positiva* effekter:

The idea that slack fulfills some important, unintended or latent, functions was put forward by Cyert and March, who point out that it permits firms to ride out adverse market or other developments. During such bad times slack acts like a reserve that can be called upon: Excess costs will be cut, innovations that were already within one's grasp will at last be introduced, more aggressive sales behavior that had been shunned will now be engaged in and so on. (Hirschman 1970:14)

Hirschmans grundläggande idé är att den ständiga press på företags och organisationers prestationer, som en traditionell syn på konkurrens förlitat sig på i effektivitetshöjande syfte, i själva verket kan vara dysfunktionell. Hirschman intresserar sig för *organisationers tillfälliga nedgång i prestationsförmåga* som sannolikt beror på en mängd samverkande faktorer ingen riktigt begriper sig på. Ett visst överskott av egna resurser – ansamlade under perioder av slack – kan då vara av vital betydelse för att organisationen själv skall kunna återhämta sig . . .”In these circumstances, mechanisms of recuperation would play a most useful role in avoiding social losses as well as human hardships.” (Hirschman 1970:3)

Det har sitt intresse att här redovisa delar av Hirschmans vidare resonemang och där analysen riktas mot en undersökning av de relativa fördelarna av exit/konkurrens och voice/att påverka organisationerna med klagomål och politiska processer. En genomgående poäng är att de *relativa fördelarna av exit och voice varierar starkt med omständigheterna*. En rekommendation att skapa ”mer konkurrens”, eller för den delen ”fortsatt voice” genom politiska kanaler inom exempelvis hälso- och sjukvården, bör bygga på en noggrann analys av ett flertal faktorer. Här redovisas några sådana, som enligt Hirschman bestämmer exit-handlingars effekter. De påverkas bl a av;

– *Hur fördelningen mellan trögrörliga och alerta kunder ser ut* (Hirschman 1970:24). De trögrörliga kunderna måste vara tillräckligt många för att företagets signaler från de lätttrörliga skall få tid att verka, så att återhämtning blir möjlig.

– *Hur stort ekonomiskt hot företaget/organisationen utsätts för genom en viss mängd exit* (Hirschman 1970:24). Blir förlusterna för stora förlorar företaget sina möjligheter till återhämtning och konkurrensen leder till onödigt föspillan av resurser. Detta beror naturligtvis inte bara på ovanstående faktor, utan naturligtvis också på hur mycket slack-resurser som finns tillgängliga, vilken typ av produktion man ägnar sig åt m.m.

– *Hur avnämarnas/kundernas preferenser ser ut, speciellt fördelningen mellan priskänsliga och kvalitetskänsliga kunder*. Kvalitetskänsliga kunder gör sannolikt exit först i lägen av kvalitetsförsämringar, speciellt om bättre alternativ finns till högre kostnad. Eftersom kvalitetsmedvetna kunder sannolikt ofta också är mer vältaliga och utbildade, så medför detta i fallet med ökade exit-möjligheter inom exempelvis hälso- och sjukvården att de mest

vältaliga och inflytelserika patienterna lämnar vården först, om det finns ett högkvalitativt alternativ till högre pris, dvs när omfattningen av privata vårdgivare ökat. Dessa patienter tenderar dock att påverka den privata vården genom främst voice, eftersom exit-möjligheterna nu tömts ut. De pris-känsliga och/eller icke-kvalitetsmedvetna patienter som blir kvar i den lågpresterande vården, kommer sannolikt varken höja sina röster eller söka sig alternativ (Hirschman 1970:kap 4, som dock hänvisar till skolan i polemik mot Milton Friedmans förslag om skolpeng från 1955).

– *Hur den relativa nedgången i prestationsförmåga mellan de konkurrerande företagen/organisationerna ser ut.* I det fall en allmän nedgång, eller underprestation, råder i konkurrenssystemet, så kommer sannolikt ökade exit-möjligheter bara leda till att kunderna gör "re-entry" hos andra företag, som presterar lika dåligt. I ett sådant läge fungerar exit som en avtappning av missnöjet/voice och bidrar till att de lågpresterande organisationerna kan fortsätta som förut (Hirschman 1970:26).

– *Hur lång tid det tar innan kunderna/avnämarna kan inse vad som är fel med en viss produkt eller tjänst.* I det fall konsumenterna har svårt att inse varför produkten inte ger önskad tillfredsställelse, så kan exit få negativa verkningar . . . "it keeps consumers from complaining; it diverts their energy to the hunting for the inexistent improved products" . . . (Hirschman 1970:26)

Hirschmans analys indikerar att man bör skriva ut recept på "mer valfrihet och konkurrens" med stor försiktighet. Det är rimligt att snarare tolka analysen som en varning för tilltro på konkurrens och valfrihet, än som en positiv rekommendation. Konkurrensens effekter fortplantar sig in i företag och organisationer genom olika mekanismer. Det är svårt att förutse och planera konkurrensens effekter. Här behövs empiriska studier av tvärvetenskaplig natur, snarare än fortsatt tilltro till allmänt hållna resonemang om konkurrensens positiva effekter, som ofta går tillbaka på neoklassisk ekonomi och dess fokusering på marknadens bytesrelationer.

Slutsatser

Argumentationen för mer valfrihet och konkurrens inom den offentliga sektorn hämtar sannolikt sin övertygande kraft från tolkningar som ligger på en vardaglig och handlingsorienterad nivå, där tävlingsmomentets sporrande kraft "naturligen" framträder som både begriplig och önskvärd. I det neoklassiska ekonomiska perspektivet uppträder dock konkurrensens fördelar främst på systemnivå. Analyserar man respektive resonemangslinje utifrån sina egna förutsättningar blottläggs dessutom följande problem:

Sett i ett *handlingsperspektiv* kan konkurrensen spåra ur och leda till en upptrappning av de konkurrerande parternas ansträngningar, som varken

gynnar konkurrenterna eller avnämaren. Den positionella konkurrensen föder sig själv. Genom samspelets indirekta karaktär kan parterna förlora möjligheterna att styra konkurrensen i enlighet med de egna preferenserna. En misstänksamhetens kultur kan utveckla sig. Konkurrenshandlingars moraliska logik tenderar också att tona ner handlingarnas effekter på den omkringliggande sociala omgivningen.

Inom ekonomisk teori har begreppet konkurrens främst analyserats som en egenskap hos *marknadssystem som befinner sig i stationära jämviktstillstånd*. Den reellt existerande konkurrensen på imperfekta marknader vet man mindre om. Ett väsentligt problem är att ekonomisk analys vanligen saknar möjligheter att förutsäga de sociala konsekvenserna av konkurrenshandlingar i reellt existerande nätverk och/eller befintliga imperfekta marknader. Lite är känt om de mekanismer som förmedlar marknadens signaler in i företag och organisationer. När Hayek och andra i polemik mot en teoretiskt ortodox neoklassisk (moment 22 liknande) hållning föreslår en pragmatisk, handlingsorienterad och vinst-driven konkurrens, riskerar de att öka marknadens imperfektioner. Sammantaget är det svårt att förutsäga och planera konkurrensens effekter, så länge man håller sig inom ramarna för en ekonomisk analys.

En del av förklaringen till det snabba genomslaget för olika marknadsorienterade styrsystem inom skola, hälso- och sjukvård och äldreomsorg står sannolikt att finna i att konkurrens och valfrihet kan legitimeras utifrån en handlingsorienterad tolkningsram på ett relativt okomplicerat sätt. Trots att konkurrenshandlingar långt ifrån alltid ter sig odelat positiva – få torde obetingat hylla en spridning av exempelvis misstänksamhetens och den självcentrerade vinnarens kultur – så ter sig ändå konkurrenshandlingar som både begripliga och i vissa fall önskvärda i ett interpersonellt perspektiv.

En viktig begränsning i neoklassisk ekonomi är den marknadsorientering som genomsyrar denna. Mänskligt handlande är inte bara utbyte av färdiga varor och tjänster mot pengar eller andra motprestationer. Mänskligt handlande inbegriper också symbolisk interaktion, produktion och direkt ansvarstagande för gemensamma angelägenheter.

Än så länge har både ekonomer och andra samhällsvetare bara ungefärliga och i hög grad ideologiskt färgade uppfattningar om vad konkurrens kan innebära, kanske speciellt för utbildande, vårdande och omhändertagande verksamhet. Tvärsäkra ochoreflekterade uttalanden både "för" och "emot" konkurrens på dessa områden har därmed ett begränsat värde ur analytiska synvinklar sett, men kan få stora praktiska konsekvenser.

Varför talar man inte om "perfekt valfrihet" på liknande sätt som "perfekt konkurrens"?

Sannolikt därför att valfrihet är och förblir ett begrepp på konkret handlingsnivå. Det är lättare att inse vad valfrihet innebär. Man kan välja det ena eller andra, vilket också inbegriper att "rösta med fötterna". Valfriheten

utlovar ökad autonomi för individen, men antyder inte att nya och bättre styrssystem automatiskt växer fram. Konkurrensbegreppet ställer i utsikt ekonomiska fördelar på systemnivå (ökad produktivitet, ökad effektivitet, minskade vinstnivåer), men leder sannolikt till oförutsedda effekter på den konkreta handlingsnivån och till svårkontrollerade socialpsykologiska effekter i de nätverk som bygger upp reellt existerande organisationer och marknader.

NOTER

- ¹ Jag tackar Peter Antman och Per Trulsson för viktiga synpunkter på denna artikel
- ² Se Forsberg 1993 för en kritisk analys av det liberala valfrihetsbegrepp denna regeringsdeklaration bygger på.
- ³ Hälso- och sjukvårdens nya ekonomistyrningssystem har dock ofta konstruerats så att *både* patienterna och de nya sk beställarstyrelserna ges ökat handlingsutrymme. Hur dessa två valfriheter i systemet skall stämmas av mot varandra – ”efterfrågestyrningen” respektive ”beställarstyrningen” – är en öppen fråga som ej rönt samma uppmärksamhet som de tänkta positiva effekterna av patienternas valfrihet/efterfrågestyrning; se vidare Gustafsson 1994B. Vad gäller allmänt om argumentationen bakom vårdens nya ekonomistyrningssystem se Dahlgren 1994 och Gustafsson 1994A.
- ⁴ Detta utesluter inte altruistiska preferenser. Vad jag här avser är att konkurrens innebär att handlingen styrs med hjälp av det jag benämnt *primära* återföringsrelationer, dvs återföringsmekanismer i mänskligt handlande som relaterar sig till det handlande subjektets preferenser; se Gustafsson 1993. Man kan då tävla om att framstå som den mest empatiska eller altruistiska. Huruvida objektet för välviljan uppskattar detta eller ej saknar egentligen betydelse, så länge primära återföringsrelationer gäller inom ramarna för de ”rational choice-modeller” för mänskligt handlande som vanligen postuleras i sammanhanget. Man hjälper m a o den andre för att tillfredsställa sina egna altruistiska preferenser. Men, det vore en underlig och själv motsägande form av medkänsla och altruism. Och vad händer när objektet för en sådan omsorg tar sig rätten att utöva valfrihet? Vad händer när den man vill visa sin godhet mot, inte blir nöjd?
- ⁵ Smiths formuleringar från 1760- och 70-talen är mest välkända, men liknande tankegångar fanns i omlopp långt innan dess. Omtalade är Bernard Mandelvilles diskussion i *Fables of the Bees* från 1714; se Vaughn 1989 och Hirschman 1986.
- ⁶ Burt 1993 lanserar en intressant analys, som enligt min mening dock kan sägas sätta parallell-handlandet i system. Ett av Burts syften är att visa hur ett systematiskt utnyttjande av vissa effekter som uppstår i sociala nätverk med sk ”strukturella hål” kan byggas upp: Den skicklige entreprenören kan utnyttja de ”strukturella hålen”, så att han/hon själv på ett kostnadseffektivt sätt får tillgång till information i de nätverk där han/hon söker efter kompetitiva fördelar. Genom att aktörer/nätverk på ömse sidor om ett ”strukturellt hål” ej har tillgång till samma information, kan ”den tredje” (= entreprenören som inser det strukturella hålets möjligheter för egen del) vinna fördelar; så länge det strukturella hålet inte överbryggas genom interaktion.
- ⁷ Den traditionella bilden av en situation med konkurrens är den där konkurrenterna är atomiserade, dvs utan direktkontakt med varandra. Om samarbete eller utbyte mellan konkurrenterna sker, uppfattas detta ofta som hos Adam Smith; ”a conspiracy against the public”; se vidare Granovetter 1985:484.
- ⁸ Detta är en av Granovetters poänger. Brunsson & Hägg (red) redovisar studier av de komplexa nätverk av leverantörer-underleverantörer-kunder som kan finnas på reellt existerande marknader. Förtroende och långsiktighet är ofta nyckelord, snarare än konkurrens.

Dessutom påvisas de komplicerade kedjereaktioner som kan sättas igång, när någon/några förutsättningar förändras i dessa nätverk.

- ⁹ Hirsch 1978 diskuterar själv den möjligheten att lönerna för de mer sällsynta positionerna pressas ner. Man kan då beskriva situationen som ett specialfall av normala utbud-efterfrågestyrda utbytesförhållanden: Den monetära lönen uppträder i kombination med positionernas inneboende värde för arbetstagaren, som gör en sammanvägd bedömning: En lägre lön kan uppvägas av bättre arbetsuppgifter, för vilka arbetstagaren är beredd att sänka sitt pris (indirekt genom att betala för utbildning). Haken ligger i att positionerna får sitt värde genom att andra ej uppnår dem: Nyttigheten har en *socialt* betingad knapphet. I fallet med materiell knapphet påverkas nyttighetens värde ej negativt om knappheten upphör: Man blir lika mätt på potatis, oavsett om andra också kan äta sig mätta. Priset minskar, men ej bruksvärdet. Socialt knappa nyttigheter får sitt bruksvärde genom att andra utestängs.
- ¹⁰ Se även Roberts 1989, Abolafia & Biggart 1991:212 och Hayek 1949:92 som hävdar att . . . "the so-called theory of perfect competition" [- - -] "throughout assumes that state of affairs already exist which, according to the truer view of the older theory, the process of competition tends to bring about (or to approximate) and that, if the state of affairs assumed by the theory of perfect competition ever existed, it would not only deprive of their scope all the activities which the verb to compete describes but would make them virtually impossible."
- ¹¹ De definitoriska villkoren för perfekt konkurrens brukar anges som: 1, . . .the largest firm in an industri make a trifling fraction of the industry's sales (or purchases) and therefore there be many firms in the industry., 2, are assumed to act independently, 3, . . .complete knowledge of offers to buy and sell by the participants in the market, 4, . . .it is necessary to add *divisibility* of the commodity or service being traded, 5, . . .resources are mobile among uses. . . ; se vidare exempelvis Stigler 1972.
- ¹² Det är vanligt att konkurrensförespråkare hävdar vikten av "konkurrens på lika villkor" och att man diskuterar institutionella arrangemang som skapar rättvisa och förutsägbarhet; se Dahlgren 1994. Den moraliska tankegång som finns inbyggd i kopplingen mellan lika villkor-den bästa vinner (ökad produktivitet)-rättvisa (effektivitet) har sammanfattas väl av Simmel 1970:81-82; . . ." emedan konkurrensen saknar egentligt våld, och såväl nederlag som seger tvärtom bara är det rätta och riktiga uttrycket för den ömsesidiga kraftmätningen, och segraren har utsatt sig för precis samma chanser som den besegrade, måste den senare uteslutande ge sin egen otillräcklighet skulden för sin undergång." Denna tankegång relaterar sig till mänskliga handlingar och deras förutsägbara effekter på interpersonell nivå, något som Hayek således hävdar att man ej kan förvänta sig på marknader.
- ¹³ Att denna farhåga kan besannas visas av Ström 1994:170, som konstaterat att prisdumpning förekommer som strategi hos en ledande svensk entreprenör som arbetar med hemtjänst.
- ¹⁴ I Gustafsson 1994:8 illustreras hur begreppet organisatoriska slack använts i den aktuella debatten om hälso- och sjukvårdens ekonomistyrningssystem och då som ett argument för ökat "omvandlingstryck" och konkurrens. Där anges i en not svårigheterna att hitta hänvisningar till samhällsvetenskaplig litteratur där begreppet diskuteras: Även på denna punkt synes Hirschman 1970 ge klart besked.

REFERENSER

- Abolafia, Mitchel Y. & Biggart, Nicole W. (1991) "Competition and markets -an institutional perspective", i Etzioni, R. & Lawrence P.R. (red) *Socio-economics – Toward a new synthesis*. New York: Sharpe.
- Antman, Peter (1994) "Den svenska skolvisionen: från jämlikhet till valfrihet", i *KRUT* nr 74.
- Asplund, Johan (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Bobbio, Noberto (1993) *Liberalism och demokrati*. Göteborg: Daidalos.

- Boettke, Peter J (1994) "Entrepreneurship", i Outhwaite, W. & Bottomore, T et. al (red), *The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought*. Oxford: Blackwell.
- Brunsson, Nils & Hägg, Ingemund (1992), red, *Marknadens makt*. Stockholm: SNS.
- Burt, Ronald S. (1993) "The social structure of competition", i Swedberg, R. (red) *Explorations in economic sociology*. New York: Russell Sage.
- Dahlgren, Göran (1994) *Framtidens sjukvårdsmarknader -vinnare och förlorare*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ds 1994:50 *Valfrihetsrevolutionen i praktiken*. Stockholm.
- Eliasson, Rosmari (1991) "Omsorgsrationaliteten och dess villkor", i Bergsten, B m fl (red) *Etik, solidaritet, välfärd*. Göteborg: Daidalos.
- Etzioni, Amitai (1988) *The moral dimension -Toward a new economics*. New York: The Free Press.
- Forsberg, Pia (1993) "Valfrihet och välfärd -En diskussion av det liberala valfrihetsbegreppet", i *Sociologisk Forskning* nr 2.
- Granovetter, Mark (1985) "Economic action and social structure: The problem of embeddedness", i *American Journal of Sociology*, vol. 91:481 -510.
- Granovetter, Mark (1993) "The nature of economic relationships" i Swedberg, R. (red) *Explorations in economic sociology*. New York: Russell Sage.
- Gustafsson, Rolf Å (1993) "Ekonomi, politik, civilitet -Ett handlingsteoretiskt bidrag till diskussionen om marknad, stat och civilsamhälle" i *Sociologisk Forskning* nr 4.
- Gustafsson, Rolf Å. (1994 A) red, *Köp och sälj, var god svälj? -Vårdens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv*. Stockholm: Arbetsmiljöfonden.
- Gustafsson, Rolf Å (1994 B) "Efterfrågestyrning eller beställarstyrning ?" i *Socialmedicinsk Tidskrift*, nr 4.
- Hansson, Lennart (1991) "Den tredje vägen -interna marknader" i Arvidsson, G & Jönsson, B (red) *Valfrihet och konkurrens i sjukvården*. Stockholm: SNS.
- Hayek, Friedrich A. (1949) "The meaning of competition"; " 'Free' enterprise and competitive order", i Hayek, F.A. *Individualism and economic order*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich A. (1978) "Competition as a discovery procedure" i Hayek, F. A. *New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hellquist, Elof (1980) *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Liber Läromedel.
- Hirsch, Fred (1978) *Tillväxtens sociala gränser*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hirschman, Albert O. (1970) *Exit, voice and loyalty -Responses to decline in firms, organizations and states*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O.(1986) *Rival views of market society*. New York: Elisabeth Sifton Books, Viking.
- McNulty, Paul J. (1967) "A note on the history of perfect competition", i *Journal of Political Economy*, vol 75:395-399.
- McNulty, Paul J. (1968) "Economic theory and the meaning of competition", *The Quarterly Journal of Economics*, vol 82; 639-656.
- Outhwaite, William & Bottomore, Tom, red, (1994) *The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought*. Oxford: Blackwell.
- Prychitko, David, L (1994) "Market", i Outhwaite, W. & Bottomore, T et. al (red), *The Blackwell dictionary of twentieth-century social thought*. Oxford: Blackwell.
- Regeringens proposition 1991/92:95 om valfrihet och fristående skolor.
- Regeringens proposition 1992/93:230 Valfrihet i skolan.
- Roberts, John (1989) "Perfectly and imperfectly competitive markets" i Eatwell, J & Milgate, M. & Newman, P. (eds) *Allocation, information and markets. Selected from The New Palgrave: A dictionary of economics*. New York: W.W. Norton.

- Saltman, Richard & von Otter, Casten (1992) *Planned markets and public competition*. Buckingham: Open university press.
- Simmel, Georg (1970) *Kamp*. Uppsala: Argos.
- SOU 1993:73 *Radikala organisationsförändringar i kommuner och landsting. Rapport till lokaldemokratikommittén*. Stockholm: Regeringskansliets offsetcentral.
- Stigler, George J. (1965) "Perfect competition, historically contemplated", i Stigler, G. J. *Essays in the history of economics*. Chicago: Chicago university press.
- Stigler, George (1972) "Competition", i Sills, D. L. (ed), *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan.
- Ström, Peter (1994) "Hur påverkas de gamla och personalen av hemtjänstens privatisering? Om behovet av kritisk forskning om entreprenader i äldreomsorgen", i Gustafsson, Rolf Å. (red), *Köp och sälj, var god svälj? – Vårdens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv*. Stockholm: Arbetsmiljöfonden.
- Swedberg, Richard (1993) *Markets as social structures*. Stockholm: Sociologiska institutionen, Stockholms universitet, Working Paper no 7.
- Vaughn, Karen I (1989) "Invisible hand" i Eatwell, J & Milgate, M. & Newman, P. (eds) *The invisible hand. Selected from The New Palgrave: A dictionary of economics*. New York: W.W. Norton.
- Wærness, Kari (1984) "The rationality of caring", i *Economic and Industrial Democracy*, vol 5, no 2.

SUMMARY

Rolf Å Gustafsson

Competition and freedom of choice – a conceptual clarification and critique

This article begins with an illustration of the rhetorical use of the concept of competition in the ongoing restructuring of the Swedish welfare state. It is shown that competition has two differing connotations:

From the perspective of an ordinary citizen, the concept makes sense as a contest between two (or several) competing actors in which "the best may win". This everyday life interpretation functions as a legitimising force for market-oriented reforms by nurturing expectations that the customer/client may reap benefits from competition. Conceptualising competitive acts as instances of para-action (in contrast to social inter-action) highlights some important features of competition: Para-action concerning positional goods (Hirsch) has a tendency to run out of control. No one benefits, but at the same time the para-action continues to feed itself. This action-oriented interpretation of competition serves as a source of legitimation, only as long as the concept remains analytically vague and the possible social consequences of competitive acts are mystified.

A fundamentally different meaning of the concept originates from *neo-classic economics*, where perfect competition is inherent to a stable state of the economic system. In mainstream analysis this means that no competitive acts are necessary or possible. This restricts the practical relevance of economic analysis, which is underscored by the fact that when it comes to the effects of real or imperfect competition economics is imprecise. Hirschman's critique of the hope for a taut economy – envisioned by mainstream economics as a competitive market system with no organisational slacks - is also discussed. In conclusion there is little clear-cut scientific support for the implementation of competition into the institutional structures of the welfare state.

Människan som individ i sociala systems omvärld. Om individ och person i Niklas Luhmanns systemteori

JAN INGE JÖNHILL
Sociologiska institutionen, Lund

Förhållandet mellan människan och samhället är ett gammalt grundproblem för de moderna samhällsvetenskaperna. Traditionellt har människan som individ setts som en del av samhället. Men det har aldrig varit utan problem. Systemteorin möjliggör en ny lösning på problemet. Niklas Luhmanns huvudtes baseras på ett nytänkande i förhållande till den sociologiska teori-traditionen. Tesen är: *människan som individ befinner sig alltid i sociala systems omvärld*. Det placerar dock inte individen i samhällsteoriens periferi. Inte heller blir individen därigenom mindre betydelsefull. Tvärtom. *Människans individualitet kan bättre beaktas i detta perspektiv*. Att betrakta människan som en del av omvärlden möjliggör att förstå henne mera komplext och mera obundet.

Intentionen i denna artikel är först och främst att presentera Luhmanns analys av förhållandet mellan människan och sociala system. Samtidigt diskuterar jag analysen i förhållande till den sociologiska tanketraditionen och, då sociologin är och förblir en empirisk vetenskap, försöker jag påvisa den systemteoretiska analysens relevans till förståelsen av problemkomplexet människa / samhälle i en aktuell kontext.¹

1. Den systemteoretiska ansatsen och frågan om människan och samhället

När människan kommunicerar eller handlar, är det då helt eller delvis fastlagt inom samhällets ramar? Hur förklarar man människans handlingsfrihet? Dessa gamla frågeställningar har tidigare aldrig kunnat ges teoretiskt tillfredsställande svar. Istället omformuleras frågorna och blir ofta fler än svaren.

Motsättningen mellan frihet och nödvändighet, som gavs en modern formulering i den kantska filosofin,² har präglat en stor del av den samhällsvetenskapliga diskussionen. En vittomfattande diskussion omkring 'nödvändigheten' som kan sammanfattas i termer av determinism, fördeterminerade strukturer, strukturfunktionalism och strukturalism har förts. På samma sätt har man diskuterat omkring 'friheten' i termer av slump, kontingens, instabilitet, rationella och irrationella val osv och, i sin senaste variant, som

kaos. Men problemet med å ena sidan individens krav på frihet och å andra sidan samhällets 'nödvändigheter' har inte funnit någon sociologisk lösning. Istället har man fortsatt att formulera problemställningen transcendentalteoritiskt – då man inte nöjt sig med rent ideologiska utsagor om socialismens, liberalismens respektive värdekonserveratismens 'nödvändighet'.

Hur kan man finna en generell lösning på frågan om förhållandet mellan individen och samhället? Det kan inte vara tillräckligt att, som Durkheims efterföljare eller den s k strukturmarxismen, slå fast att samhället inte bara består av en aggregation av individer utan är en struktur på en annan nivå än individplanet. Med strukturbegreppet kan man inte behandla gränsproblemet och man kommer därmed inte närmare huvudfrågan om individens förhållande till samhället. Systemteorin möjliggör, som vi skall se, en lösning genom att individ och samhälle kan ges skilda referenser.

Systemteoretikern som observatör av autopoietiska system och deras omvärld

Termen systemteori kan lätt leda till missförstånd. Luhmanns utveckling av teorin har tydliggjort tesen att ett system inte kan vara ett objekt och att systemteorin följaktligen inte handlar om system som objekt. Det är helt enkelt frågan om *ett observationssätt med vilket man observerar världen som en distinktion mellan system och omvärld*. Som systemteoretiker tänker man följaktligen i termer av skillnader, differenser mellan system och omvärld eller på system i sin omvärld. Och därmed är man alltså inte kort sagt en 'systemtänkare'.

'System' kan därför inte heller som sådana förbindas med positiva – eller negativa – värden. System är i systemteorin m a o inte ett affirmativt begrepp. Medan inte minst företrädare för det ekonomiska systemet, och då i synnerhet marknaden, eller det politiska systemet eller samhällets organisationer kan framstå som systemens 'ja-sägare', är således systemteoretikern en observatör av system och deras omvärld.

Ett autopoietiskt system är ett system som själv producerar och reproducerar såväl sin egen struktur som sina egna element. Tidigare talade man inom den allmänna systemteorin om självreferentiella och självorganiserande system. Begreppet autopoiesis (som kommer från grekiskan) betyder 'självproduktion'. Med teorin om autopoietiska system accentueras autonomi ytterligare.

Talet om autonoma och operationellt slutna system förefaller vara svårsmält för många sociologer. Hur kan alltså sociala system tänkas som 'själv-producerande'? Kritiker har talat om en ny metafysik. Men det kan lätt avvisas. Knappast någon menar väl att ord som bil, en förkortning av automobil, som betecknar 'själv-rörlig', eller autotrof, för 'själv-närande' (organism), eller automat, för 'själv-verkande' (apparat m m) ger uttryck för

metafysik. Dessa och andra moderna ord med prefixet 'auto-' betecknar antingen ting eller system som förhåller sig till en omvärld.³

Automater är 'själv-verkande' tekniska system. Det som gör sådana system själv-verkande är att de utgörs av feedbackmekanismer eller kybernetiska system. I komplexa tekniska system betyder det funktionsspecifika operationer som via negativ eller positiv respons återför (eller i en rudimentär mening 'reproducerar') bestämda parametrar i systemet och därmed, såvitt konstruktören fått det att verka, systemet som sådant.

Teorin om självorganiserande och senare självreferentiella och autopoietiska system utgår bl a ifrån en vidareutveckling av kybernetiken (den s k *second order cybernetics*; efter Heinz von Foerster). Autopoietiska system är då system som inte bara är 'själv-verkande' med avseende på vissa parametrar, utan som alltså själv producerar och reproducerar såväl den egna strukturen som sina egna beståndsdelar. För sociala system betyder det i första hand att kommunikation ständigt försigår och att dess förutsättningar hela tiden reproduceras av sig själv eller m a o på det egna systemets betingelser. I det moderna samhället är också funktionella system som ekonomi, politik, vetenskap osv autonoma. För t ex funktionssystemet ekonomin betyder det att de operationer eller handlingar som är nödvändiga för det ekonomiska systemet måste utföras och reproduceras av sig själv. Men liksom man inte när man talar om handlingar i allmän sociologisk mening ständigt måste tematisera vissa grundförutsättningar för allt mänskligt handlande t ex att personerna har tillgång till mat och dryck, på samma sätt utgår tesen om ekonomin som autopoietiskt system ifrån att sådana grundförutsättningar redan föreligger. Och föreligger de inte, så indikerar det snarast att det inte finns en verkande ekonomi.

Den allmänna systemteorin (*General Systems Theory*), som började utvecklas under 1940- och 50-talet, är inte en teori om generella system, utan om att det finns vissa generella principer för alla system vilka kan klagöras genom generella begrepp. De generella begreppen måste sedan respecificeras för respektive system. De händelser och operationer som kan iakttas t ex i biologiska och i sociala system är således i grunden av skilda slag. En grundläggande metod är alltså generalisering och respecification.

Ett autopoietiskt system är ett höggradigt komplext och kontingent system. 'Komplext' betyder att det består av flera komponenter så att varje del inte kan vara förbunden med varje annan del i samma system. Komplexitet tvingar därmed till ständiga val och till selektion. 'Kontingent' betyder inte att allt är möjligt, utan att systemet involverar händelser, kommunikationer eller handlingar som *varken är nödvändiga eller omöjliga* (1984a:152).⁴ Vad som kommer att realiseras, avgörs av bestämda villkor (eller konditioneringar) i praxis.

Människan som individ i sociologin

Det finns t ex levande system, psykiska system och kommunikativa, dvs sociala system. Eller m a o: organismer, medvetanden och kommunikation. Men det finns ingen systemenhet, inget slags supersystem som omfattar alla dessa. Människan kan för sig själv eller för en annan observatör iaktas som en enhet. Men hon bildar själv vare sig som individ eller som ett flertal individer system, hävdar Luhmann (1984a:67–68). Om man absolut vill uttrycka att människan ingår i systemen, så får man säga att hon s a s partiellt ingår i sådana system. Men därmed tillförs ingen ökad klarhet. Om man vill tala om tillvarons partikularisering eller fragmentarisering eller om alienation, så talar man om specifika observationssätt eller tematiseringar.

Systemteorin utgår alltså ifrån den grundläggande distinktionen mellan system och omvärld. Omvärlden utgör, med den anglosaxiske logikern Spencer Browns ord, distinktionens andra sida. Den finns där för att kunna göra skillnad, särskilja vad som tillhör och inte tillhör systemet. Men systemet har inte någon slags prioritet framför omvärlden.

Genom att placera individen i omvärlden löses, som vi skall se, en rad tidigare olösta problem. Den teoretiska omflyttningen av människan kräver dock en rad komplicerade överväganden. Samtidigt tvingar denna teori-disposition till begreppsliga klargöranden. Men det handlar om hur man skall förstå ett reellt sammanhang, inte bara en rent analytisk manöver. Och det bör så långt möjligt formuleras i anslutning till andra vetenskapers förståelse av människan, betonar Luhmann (1985a).

Tillbakablickande kan vi konstatera att en utgångspunkt i människan varit ohanterlig för de moderna vetenskaperna. Inom sociologin har således begreppet människa successivt upplösts och rekombinerats i en teoriutveckling från människa till roll och från människa till handling (1977b:34). Och systemteorin inför, som vi skall se, en central distinktion mellan människan som individ och som person med referens till omvärld respektive system.

Ser man närmare på klassikernas insatser, framgår splittringen av sociologin. Max Weber delar i princip Durkheims grundtanke att sociologin skulle kunna bedrivas fri från värdeomdömen. Men medan Durkheim satsar på vetenskaplig objektivitet (enligt samtidens standard), bildar för Weber människan som subjekt den centrala utgångspunkten för hans studier. Det är detta subjekt som har mening och ger andra mening och är källa till handlandet. Ur empirisk synvinkel motiveras Webers ståndpunkt av att individen, till skillnad från t ex klasser, förstås som det element i samhället som inte kan upplösas ytterligare. Metodiskt kunde det förefalla slående att betrakta individen som samhällets atom, som 'in-divid', och därmed det irreduktibla grundelement som sociologin måste utgå ifrån. Och Weber kunde åberopa sig på den tidigare filosofiska humanistiska traditionen för sin metodologiska individualism.⁵

Men vilken individ kan man ta som utgångspunkt? Och vilken individ, eller aggregation av individer, skall i så fall representera samhället? Webers svar går omvägen via handlingsbegreppet. Samhället konstitueras av handlandet. Något direkt svar på frågan vad som handlar när det handlande subjektet handlar får vi inte. Vi kan konkludera att människan hos Weber förblir splittrad som å ena sidan transcendentalt subjekt och å andra sidan empiriskt observationsobjekt. (Och man kan tillägga att liksom Webers individ, har ju likaså fysikens 'atom' sedan länge varit i upplösning.) I Georg Simmels kultursociologi framstår individen som subjekt genom sociala möten. Härigenom reduceras samhället till ett interaktionssystem.⁶ Kants subjektfilosofi, eller snarare i nytolkning som nykantianism, spelar sammantaget en betydande roll för både Weber och Simmel och teoritraditionen efter dem.

Skillnaden i fokusering på sociologin som vetenskap eller på subjektet är så avgörande för den följande utvecklingen att Luhmann talar om två sociologier. I synnerhet har denna centrala splittring bidragit till att någon fackenhetslig generell teori om samhället inte ens tillnärmelsevis kunnat utvecklas.⁷ Istället har splittringen tagit sig nya uttryck, bl a i form av positivismstriden mellan å ena sidan Popper och å den andra Adorno och Habermas.

Med utvecklingen av systemteorin till en teori om system och omvärld och med en andra ordningens kybernetik, möjliggörs en ny förståelse av det individuella. Luhmann är en av de första som företar en rad omdisponeringar av begrepp och omdefinitioner i denna riktning.⁸ En primär skiljepunkt ligger i differentieringen mellan organismer å ena sidan och sociala och psykiska system å andra sidan. Organismer integreras på basis av liv (i biologisk mening), sociala system och psykiska system däremot på basis av mening. Om man kan säga att organismer utgör levande helheter som består av delar, organ osv, så gäller det i varje fall inte för sociala system:

Om sociala system kan man vare sig säga att de lever som helheter eller att de består av levande delar, t ex av människor. (1971:93–94)

Det tillhör vardagligt, litterärt och ofta också samhällsvetenskapligt språkbruk att säga att människor är subjekt, subjekt är individer, och individer är personer. Men i strikt mening är det uppenbart att skilda ord tillkommit för att markera skilda betydelser. Först och främst kan sammansmältningen eller sammanblandningen av begreppen inte begrundas historiskt. Och flera försök att ange skillnad har gjorts inom modern sociologi. George Herbert Mead gör en distinktion mellan 'I' och 'me', mellan individen och dess 'sociala identitet' (efter en differentiering mellan 'self' och organismen; Mead 1972). Men den ger inte, i likhet med George Simmels försök till åtskillnad, någon klar distinktion mellan psykiskt och socialt system. Utan en sådan distinktion kan vi överhuvudtaget inte definiera vare sig det ena

eller det andra. Man har därmed inte lyckats avgränsa var en individs sociala identitet börjar eller slutar.

Försöken att särskilja ett för sig själv fragmenterat och 'situationsgivet' jag från ett socialt avrundat 'normaljag', vilket som sådant s a s får nöja sig med de sociala förväntningarna, resulterar i en version av individen (eller subjektet) som ett dubbeljag. Det leder i sin tur bara till nya problem vid avgränsandet av psykiska och sociala system. För ett sådant klarläggande, menar Luhmann (1991:166), bör man söka efter teorier med högre upplösningförmåga.

Det funktionellt differentierade samhället betyder en fullständig nydaning av det tidigare förhållande förhållandet mellan individ och samhälle. Luhmanns huvudtes skall ses i ljuset av detta. Genom hans analys framgår också varför sociologin genomgående placerat människan i samhället. I förmoderna samhällen uttrycktes människans individualitet nämligen omvänt:

Individer var tvungna att vara förankrade någonstans i samhället för att gälla som individer. Det betydde i normalfallet i en familj eller ett familjehushåll. Bara så kunde de förtjäna en individuell behandling som motsvarade sin egenart och sina förtjänster. Individualitet uppnåddes genom och endast genom inklusion i samhället. Den var såtillvida en moralisk, efter bra och dåligt differentierbar angelägenhet – och ingenting utanför moralen. Denna individualiseringens modus kunde inte uppges så länge som stratifikationen reglerade individers fördelning på familjer och därmed på skikt . . .

Först övergången till ett primat för funktionell differentiering ändrar dessa betingelser och vänder på principen för individbildning. Individer kan ju inte fördelas existentiellt på funktionssystem. Alltså kan individualitet nu inte längre bestämmas genom inklusion, utan genom exklusion (1989a:347).

Frågan hur vi skall förstå individualitet och distinktionen mellan inklusion och exklusion är ett par av delfrågorna som jag återkommer till. Närmast gäller det att inkretsa problemområdet. Hur skall den närmare analysen av förhållandet mellan människan och sociala system utformas? I Luhmanns analys kan man finna fyra huvudvägar:

1) För det första måste förhållandet mellan socialt och psykiskt system klargöras. Det sker generellt och abstrakt sett genom differensteoretiska begrepp. Detta måste så konkretiseras. Förhållandet till sociala systems övriga omvärld, dvs till andra system i omvärlden, måste samtidigt bestämmas.

2) Efter att systemen analyserats som strikt åtskilda kan, för det andra, de uppenbara förbindelserna mellan systemen närmare bestämmas. Det sker först med hjälp av det centrala begreppet strukturell koppling och respecificeras därefter med hjälp av begreppen interpenetration, socialisation, inklusion och exklusion.

3) En tredje analysväg går via en historisk rekonstruktion av det klassiska begreppet person. Människan bildar inte själv system. Först som person kan individen ingå i system. Som person kan människan inta roller och utveckla

och avveckla relationer, däribland intimitet, och hon kan ingå i socialsystemet familjen.

4) Den moderna individualiseringen har skapat ett säregt begrepp för individualitet. Filosofin betecknar människan som subjekt och detta subjekt klagar över främlingskap samtidigt som det kräver emancipation. Men människan är inte samhällets mått, vilket (den filosofiska) humanismen hävdar. Den individ som framgår ur denna analys lever inte ett oproblemiskt liv. Systemteoretiskt sett är individualiseringen ett omvärldsproblem – och ett problem som tycks bli allt större.

2. Strukturell koppling

Psykiska och sociala system

Människor träffas och samtalar med varandra. Hur skall kommunikationen beskrivas? Omedelbara iakttagelser ger vid handen att orsakskedjor löper kors och tvärs mellan medvetande och kommunikation. Också gestik eller andra kroppsliga uttryck kan involveras och sinnesorganen och hjärnan bildar en grundförutsättning för kommunikationen. Ego förnimmer en händelse, kommunicerar om det med alter, och accentuerar kanske en viss del av budskapet med hjälp av en handrörelse kombinerad med ändrat röstläge, varpå ego varseblir nya aspekter av händelsen som leder till att samtalet fortsätter osv. Kommunikationen ser alltså ut att innefatta såväl medvetandet som organismen. Men sådana observationer betyder inte att medvetande- eller kommunikationsprocessen måste följa samma väg. Med utgångspunkt i ett observationssätt som fokuserar på operativa system blir observationen en annan.

Man måste då först göra *skillnad mellan operativ slutenhet och kausal öppenhet*. De operativt slutna systemen kan mycket väl, visar det sig, vara sensibla för kausala förlopp. Utan den autopoietiska slutenheten skulle däremot medvetandet inte kunna existera. Att medvetande och kommunikation skiljer sig åt är uppenbart. Att då konstruera en enhet av båda skulle inte minst kräva en ny språk teori. Det finns lämpligare vägar. Genom att först göra en strikt åtskillnad mellan kommunikation, medvetande och organism och därefter analysera hur förbindelserna eller kopplingarna verkar, kan man visa hur organismen och medvetandet mera precist deltar vid kommunikationen.

Att medvetandet opererar som ett autopoietiskt slutet system betyder att ett medvetande inte kan knytas samman med ett annat. Tankar kan bara vidareföras och transformeras i nya tankar inom ett medvetande. Och ingen kan läsa en annan människas tankar. Dessa medvetandets operationer är uteslutande interna. Medvetandet kan inte själv kommunicera eller utföra något slag av kommunikativ operation. Kommunikation är en process som

uteslutande försigår inom sociala system, enligt Luhmann. En fullbordad kommunikation består av en information, ett meddelande och förståelse. Ett meddelande som inte innehåller någon nytt, saknar informationsvärde och kommunicerar inget. Och om förståelse, vilket inte alls måste innefatta samtycke, inte kan nå sker heller ingen kommunikation.

Kommunikationssystemet kan å sin sida inte delta i det psykiska systemets processer. Man kan inte transformera meddelanden till medvetandet för att direkt kunna påverka perceptionsförmågan.⁹ Och förståelse har i grunden inget med perception att göra. Att alter kan anse sig veta vad ego har förnummit är i sista hand en gissning som måste bekräftas eller dementeras i den fortsatta kommunikationen.

Med hjälp av distinktionen mellan psykiska och sociala system, dvs mellan medvetande och kommunikation, kan kommunikationens och alltså det sociala systemets gränser klarläggas. Från sociologisk synvinkel måste vi begränsa oss till en utblick på det psykiska systemet. Syftet är närmast att visa att denna distinktion också bidrar till att klarlägga förhållandet mellan individen och det sociala systemet.

Människor är levande organismer som utvecklats på basis av levande celler. Redan celler är autopoietiskt slutna system. Organismen bildar ett annat autopoietiskt system och hjärnan bildar ett tredje. Den mänskliga hjärnan uppvisar en hög grad av slutenhet. Dess nervimpulser saknar kontakt med omvärlden. (På sin höjd kan de irriteras av t ex kemiska substanser. Men neurologin har visat att just slutenheten gör skräckversionen 'hjärntvätt' omöjlig.) Immunsystemet är enligt en nyare forskningshypotes också ett autonomt system och likaså nervsystemet.¹⁰ Därtill kommer alltså det psykiska systemet. Men inget av dessa system ingår i det sociala systemet. I detta teoretiska perspektiv, som ansluter till empirisk forskning utanför sociologin, blir det svårt att hävda att människan som individ är en del av samhället.

Just på denna för sociologin centrala punkt omkring förhållandet mellan individ och socialt system är det svårt att finna andra hållbara formuleringar. Å ena sidan måste transcendentalteoretiska tricks kring frihet och nödvändighet (som jag inledningsvis tog upp) avvisas. Å andra sidan måste naturvetenskapliga försök att s a s lägga beslag på människan avvisas. Hit hör behaviorismen, eller i nyare tappning sociobiologin, som baseras på antaganden om determinerande superstrukturer som kan hänföras till organismen.

Hur medvetandet deltar i kommunikationen

Kommunikation och medvetande är alltså strikt operativt åtskilda. Likväl kan ingen kommunikation komma till stånd utan att medvetandet är inblandat. Hur är detta möjligt? Först kan vi slå fast att medvetandet utgör en

omvärld för det sociala systemet. Och omvänt är det sociala systemet en omvärld för medvetandet. Att de är autopoietiskt slutna system betyder alltså att de operationer som krävs för själva produktionen och reproduktionen av systemen endast sker internt. Förbindelserna mellan systemen framträder först för en observatör, alltså som observationer av andra ordningen (1990:568). Som grundbegrepp för att beteckna de observerbara förbindelserna mellan psykiska och sociala system använder Luhmann termen *strukturell koppling*.

Medvetandet löper primärt via uppmärksamhet eller fascination via perceptionen, medan kommunikationen löper som produktion av mening i en sekvens av kommunikativa händelser. Språket är den avgörande mekanismen för att koppla samman systemen. I denna mening transporterar språket kommunikationen. Å andra sidan, sett från det psykiska systemet, skapar språket en fascination som i en grundläggande mening binder perceptionen till talet. Den som talar fångar i regel omgivningens uppmärksamhet framför andra aktiviteter. Det krävs en stor insats av gestik, överröstning, motivation osv för att kunna motverka den speciella fascination som den muntliga kommunikationen ger. Skriften måste finna olika sätt att kompensera denna egenskap hos talet.

Om man således primärt observerar medvetandet inte utifrån tänkandet, utan ifrån perceptionen, är språket ett medel till att ta i anspråk och koncentrera perceptionens växlande föreställningar så att medvetandet s a s ser med. Därigenom kan medvetandet också själv konstituera ett tillräckligt mått av mening, dvs utföra en differentiering mellan aktualitet och möjlighet.

Det psykiska systemet och kommunikationssystemet upphör när systemens operationer upphör. Systemen och däribland samhället har inget inbyggt mål (telos), ingen startpunkt och ingen finalitet. Men en observatör, t ex en analytiker, kan observera en bestämd kommunikation och söka fastställa början och slut men då åter bara för en bestämd kommunikation. Istället för mål för kommunikationen, skapar den strukturella kopplingen en egendynamik som bidrar till att öka plausibiliteten för ständigt nya anslutningsmöjligheter och därmed fortsatt kommunikation. Avgörande är i denna process särskilda medier för perception och kommunikation. Till perceptionsmedierna hör ljuset för seendet, luften för hörseln osv, medan det avgörande kommunikationsmediet är språket.

Strukturell koppling utgör en selektionsform, en form som utesluter andra former. I detta fall betyder det att alla andra kanaler som skulle kunna influera kommunikationssystemet utesluts. *Kommunikationssystemet är operativt sett endast kopplat till medvetandet*. Det är i just denna mening som det autopoietiska systemet är ett operativt slutet system. Ljud, optiska eller andra fysikaliska fenomen kan inte direkt påverka kommunikationen, med undantag för rent destruktiva effekter. Påverkan via t ex röstlägen,

klang, gester, för skrift optiska skrifttecken osv kan endast ske via medvetandets perception. Den fysiska kroppsliga beröringen går likaså primärt till medvetandet och dess perceptions- och erfarenhetsregister. Först därifrån kan den vidareföras till kommunikationssystemet för att processeras av minnet och / eller direkt kommuniceras som t ex markering av vänskap eller intimitet (som ömhetsbetygelse) eller – som ett resultat av dubbel kontingens – uppfattas av den andre som förnärmande, önskat sexuellt närmande osv.

Tesen om strukturell koppling grundar sig alltså på en observation av hur dessa system opererar utifrån observationer av det egna systemet och andra system, alltså på observationer av andra ordningen. Via strukturell koppling är således kommunikationen helt och hållet avhängig av medvetandet. Å andra sidan kan medvetandet inte själv kommunicera.

Det finns flera fördelar med formen strukturell koppling. Den viktigaste är att strukturella kopplingar ökar stabiliteten därigenom att de utesluter andra former för förbindelser som samtidigt skulle kunna influera kommunikationssystemet. Den språkliga kommunikationens frihet till temaväxling, tempoväxling osv skulle vara svår att upprätthålla om systemet vore öppet för all möjlig påverkan utifrån. I kombination med andra begrepp som närmare specificerar formerna för förbindelse mellan system och omvärld, ersätter formen strukturell koppling de sociologiska termerna roll och socialisation som grundbegrepp.

En vidare konklusion av att kommunikationssystem, alltså sociala system, inte har någon förbindelse eller koppling till omvärlden som sådan är att det inte finns någon kommunikativ förbindelse mellan samhället och den ekologiska omvärlden. Omvänt finns ingen direkt ekologisk inverkan på samhället.¹¹

Interpenetration

Den strukturella kopplingen mellan psykiska och sociala system sker alltså på den operativa nivån. Vid sidan om denna koppling finns emellertid en konstitutionell form för förbindelse som i linje med systemteoretisk teoritradition betecknas interpenetration. Interpenetration betyder enligt Luhmann att ett systems enhet och form för komplexitet, och därmed strukturbildning, erhåller en funktion för ett annat system (1988:900). Penetration betecknar i denna kontext att

ett system *ställer* den egna *komplexiteten* (och därmed obestämdhet, kontingens och selektionstvång) *till förfogande för uppbyggandet av ett annat system*. I just denna mening förutsätter sociala system 'liv'. *Interpenetration* föreligger då på motsvarande sätt när detta sakförhållande ömsesidigt är givet (1984a:290).

Interpenetration betecknar m a o att ett systems operation för sitt fullföljande avhänger av att komplexa arrangemang eller dispositioner vidtagits i

omvärlden, utan att dessa kan delta operativt i systemet och därmed direkt påverka det.

Interpenetration ges i Luhmanns teori om sociala system en mera vid betydelse än hos Parsons, en skillnad som dels specifikt kan hänföras till skillnader mellan kommunikations- och handlingsteorin och dels till Luhmanns generella intention mot än mer abstrakta formuleringar. För att beteckna förbindelse-länkarna mellan handlingssystemen använde Parsons termen institutionalisering för relationen mellan det han betecknade subsystemen kultur och socialt system; internalisering eller socialisation för relationen mellan det senare och subsystemet personligheten, och inläring för relationen mellan personligheten och organismen. I sin analys av det amerikanska universitetssystemet hävdade Parsons & Platt att

institutionalization gives rise to a zone of interpenetration between the cultural and the social systems, the two components of which, . . . , crosscut one another and constitute a subsystem. Thus, the parts of two interpenetrating systems are more intimately related to each other than the parts of the two primary systems which do not interpenetrate. (Parsons & Platt 1973:36)

Interpenetration betecknar således för Parsons bara en viss slags relation. Luhmann låter däremot interpenetration i princip ersätta termer som internalisering, socialisation osv eller tilldelar de senare en annan roll (1977a:152f). Fördelen med en sådan abstraktion skall kort belägas.

Det sociala systemet är alltså endast strukturellt kopplat till det psykiska systemet. Och interpenetration är en särskild form av strukturell koppling. Som begreppen används här gäller att ”strukturella kopplingar förmedlar interpenetrationer och irritationer” (1991:174). Interpenetration används specifikt för relationer som involverar sociala system, psykiska system och biosystem. Det handlar inte, som hos Parsons, om att system går kors och tvärs över varandra eller i någon metaforisk mening tränger in i varandra och på något sätt blandas samman. Tesen om operativ slutenhet och att strukturell koppling är den enda formen för förbindelse på den operativa nivån kvarstår. De interpenetrerande systemen förblir omvärld för varandra. Systemens autonomi sätts alltså inte ifråga.

Komplexitet betyder som nämnts selektivitet, dvs att endast ett begränsat urval av former och differenser kan knytas samman. Luhmann accentuerar systemens komplexitet i detta sammanhang för att demonstrera att trots den avhängighet som uppstår genom interpenetration är likväl samtidigt större frihetsgrad och individualisering möjlig.

Själva interpenetrationsförhållandet bidrar till att medvetandets deltagande i kommunikationen via strukturell koppling i normalfallet inte tematiseras. En kommunikation mellan alter och ego förlitar sig på att medvetandets kapacitet för uppmärksamhet (eller perceptionsförmågan) och minnet är verksamt (1991:174). Normalt sett talar vi inte om medvetandet när vi kommunicerar. Kommunikationen måste m a o inte aktualisera vad som gör

att språket fungerar för att vi skall kunna samtala. Motsvarande gäller sett från det psykiska systemets sida. Medvetandet kan följa sina egna interna processer utan att det kommuniceras om dessa processer.

Begreppet kommunikation är en tredelad distinktion; varje kommunikation är en selektion av meddelande, information och förståelse. Åtminstone för att skapa ett meddelande (i varje fall i gängse mening) och för att nå förståelse krävs människor. (Information kan ju däremot transporteras t ex i datanätverk utan personers medverkan.) Således utgör varje kommunikation tillika en interpenetration. Handlingsbegreppet förutsätter å sin sida möjligheten att kunna attribuera (tillskriva) varje handling till en person. Distinktionen mellan handling och kommunikation kan därigenom relateras till mening med hjälp av interpenetration (1984a:294).

Socialisation

Teorin om socialisation har en viss spännvidd beroende av skolbildning eller författare, men gemensamt är att man med socialisation antingen avser överförandet av sociala normer, rollförväntningar osv från en grupp till en individ, eller mera generellt forandet av en individs personlighets- eller karaktärsbildning. Simmel och G H Mead har grundat teoritraditionen. Som ovan antytts ingick frågan i den större problemställningen om förhållandet mellan individ och samhälle. Individen som fördubblar sig i *I* och *me*, i personlig och social identitet, var Meads lösning på problemet med kopplingen mellan människan och samhället. Efterföljarna har dock lämnat den större problemställningen till förmån för en specialiserad socialisationsteori och därmed har man också förlorat möjligheten att mera grundligt problematisera såväl individen som det sociala systemet.

Luhmann betraktar socialisation som ett *moment av interpenetration*. Utgångspunkten är att en persons komplexitet endast kan hänföras till sociala system som kontingens (1977a:162). Den sociala kontakten – den mest elementära är interaktionen mellan alter och ego – leder till att man erfar de egna möjligheterna i denna bindning. Såväl samtycke som avvisande ('positivt' såväl som 'negativt' bemötande) selekterar moment för moment så att typiska beteendesequenser byggs upp i den fortsatta kommunikationen. Denna sekventiella uppbyggnad av den sociala kontakten betyder samverkan mellan socialitet och temporalitet, alltså meningens social- och tidsdimension. Socialisation kan således generellt definieras som

den process som genom interpenetration formar människans psykiska system och det därigenom kontrollerade kroppsliga beteendet. Begreppet griper därmed in i flera systemreferenser. (1984a:326)

Det täcker alltså såväl konformt som avvikande beteende, det innefattar det som kan värderas såväl positivt som negativt och betecknar således inte som sådant något eftersträvansvärt. På denna punkt ansluter Luhmanns definition

till den moderna socialisationsteorin som genomgående övergett en normativ definition och innefattar också t ex kriminella karriärer. En socialisationsteori som binder sig vid normer skulle inte kunna täcka och klargöra det avvikande och därför är en så generell och värdeneutral definition av vikt.

Men det systemteoretiska perspektivet medför en kritisk omvärdering av hela socialisationsteorin. Socialisation är en slags inläring. Men det är inte en inläring som en person kan besluta om eller avstå ifrån. Det är en operation som direkt kan hänföras till ett systems autopoiesis. Socialisation är således alltid liktydigt med *självsocialisation* (1984a:327; 1985b:426). Det kan aldrig handla om någon slags överföring av normer, beteendemöns-ter eller kognitioner från personer, alltså 'utifrån', till eller på något sätt 'in i' en annan person. Även om en observatör kan iakttä en socialisation i denna mening som framträder som lyckad eller misslyckad, så förblir det en observation som är relativ till en observatör som inte observerat den som socialiserar.

Analogt kan en observatör observera en typisk skolsituation och därur dra slutsatsen att läraren lär ut kunskap som mottas av eleven. En observation av situationen som system ger däremot först och främst vid handen att man överhuvudtaget inte kan tala om överföring. (Det senare tillhör idag närmast pedagogiskt standardvetande.) Självsocialisationen är ett moment av systemets självreproduktion, alltså dess autopoiesis, och därmed en rekursiv process. Det betyder att bara om systemet redan (i någon mening) är socialiserat, kan det socialiseras.

För denna process förfogar systemet över medvetandets reflexiva förmåga, dvs förmågan att observera egna tankar. Det betyder här att medvetandet konfronteras med förväntningar; både egna och andras förväntningar som i den enskilda situationen kan uppfyllas eller negeras och resultera i besvikelse. Det uppstår m a o en *binärt strukturerad* situation och vi kan tala om binär schematisering (1985b:427; 1984a:327) eller binär *kodifiering* (1990). Sådana *binära uppkommer vid all interpenetration*. Man kan förhålla sig konform eller avvika. Båda varianterna är kontingenta:

Det är bemästrandet av denna kontingens som specificerar systemet i riktning mot individualitet. Om systemet ställer sig konformt, når det individualitet eftersom det inte avviker. Om det avviker, når det individualitet eftersom det inte förhåller sig konformt. Båda hållningarna kan hävda sig och förstärkas genom positiv feedback. Det kan, vilket är typiskt för bifurkationer, leda till ackumulering av en historia som antingen ackumuleras på konformitetens eller på avvikelens bana och som med de bestådda proven som last försvårar radikala ändringar. Optionen för den ena eller den andra sidan kan differentieras efter förväntningarnas sakområden, t ex enligt mönstret: yrkesmässigt framgångsrik, men avhängig av droger; helt misslyckad i skolan, men klarar sig i livet; en glänsande förförare och älskare, men återkommande fängelsekund; eller visserligen ärlig, men dum. . . . Ju mer differentierat det förväntansmönster som samhället producerar och ställer mot medvetandet är, desto rikare är de konstellationer som framgår på detta sätt, och desto sannolikare blir det att individerna redan därigenom skiljer sig från varandra. (1985b:429)

Det senmoderna samhällets komplexa mönster av förväntningar som individerna ställs inför, leder Luhmann till hypotesen att

avvikelsen individualiserar starkare än konformiteten (ibid).

Detta kan man anta då konformt beteende utan friktion löper med förväntningen, medan avvikelsen måste drivas igenom mot förväntningen och därigenom når högre uppmärksamhetsvärde. Uttryckt i andra termer: vid det ständiga oscillerandet mellan självreferens och referens till annan, tenderar självreferensen att svara för den avgörande kondenseringen. Starka empiriska belägg för detta förhållande finner man i synnerhet inom de senaste decenniernas ungdomskultur. Kultur är en semantisk tematisering och ungdomskulturen tematiserar nog mer än något annat avvikelse.¹² Det gäller enligt min mening paradoxalt nog också modet. Modet har ofta betraktats som normerande, men sedan länge uttrycker 'dagens mode' lika mycket avvikelensens och individualiseringens princip.

Både kondensering via självreferens och via annanreferens är socialisation. Det är i denna kontext alltså inte meningsfullt att betrakta avvikande beteende, även om det lett till t ex kriminalitet, som misslyckad socialisation. Det är däremot, ur samhällets synvinkel, misslyckad bildning och fostran. Därmed kan en annan hypotes uppställas:

Ut/bildning är, till skillnad från socialisation, redan ett funktionsorienterat socialt system som just uppstår och tenderar mot utdifferentering eftersom samhället inte kan finna resultaten av socialisationsprocesserna tillfredsställande. (ibid)

Det är först under 1700-talet som tanken på ändamålsenlig ut/bildning för hela befolkningen uppkommer. Framväxten av ut/bildning som ett utvecklat socialt system dröjer ytterligare. Ut/bildningssystemet lägger från början tonvikten på fostran och disciplinering.¹³ Men samhällets ökade komplexitet och flexibilitet medför successivt att det nya måste premieras. Förhållandet återspeglas, som redan antytts, särskilt tydligt i framväxten av ett begrepp för mode (sedan slutet av 1600-talet) och dess genomslag under 1900-talet. Modet har en utpräglad koppling till socialisationen.

Interpenetrationen inbegriper, till skillnad från strukturella kopplingar, inte bara medvetandet utan också kroppen och kroppsligheten. (Parsons använde termen *behavioral system* för organismen.) Kommunikationssystem erfar interpenetrationen genom att de måste inberäkna organismen, eller närmare bestämt "egendynamiken hos människan i kroppsligt och mentalt (inkluderande medvetandet) avseende." (1988:900) Detta interpenetrationsförhållande betecknar Luhmann inklusion.

Inklusion och exklusion

Den form för interpenetration som markerar *personers koppling till sociala system* betecknas alltså med termen inklusion. Att ingå i samhället betyder att handlandet är förbundet med vissa förväntningar. Personer i segmenterade, stratifierade eller centrum / periferiorienterade samhällsformer fick sin sociala identitet i – eller ingick närmast organiskt i – det sociala system som de tillhörde. I förmoderna samhällsformer kan man sålunda tala om en *fast koppling* mellan personer och sociala system.¹⁴ Att bli utesluten ur eller frikopplad från det sociala systemet var liktydigt med fredlöshet, bannlysning osv. Denna inklusionens andra sida betecknar Luhmann exklusion.

En sådan fast bindning är inte möjlig i det funktionellt differentierade samhället. Om individers identitet skulle kunna ges en så fast koppling till enskilda funktionssystem, så skulle man vara tvungen att föreställa sig en totalt splittrad figur som över korta tidsrymder ibland helt och hållet skulle kunna identifieras med ekonomin, ibland med familjen, ibland med politiken, ibland med vetenskapen osv. Sådana föreställningar ingår i alienationsteorier, men kan inte bilda grunden för en komplex förståelse för det moderna samhället och den moderna individualiseringen. Ingen kan ju heller leva i en sådan värld. Man kan kanske bo på sin arbetsplats, men knappast i ekonomin eller i politiken. En så s s komplett *homo economicus eller animale politique* är inte möjlig. Istället måste man föreställa sig en lös form av bindning, en *lös koppling till sociala system i det funktionellt differentierade samhället*.

Den enskilde personen kan alltså inte helt och fullt ingå i något enskilt funktionssystem. Personer är inte längre socialt lokalisbara. Denna lösa koppling till funktionssystemen svarar till den moderna formen för inklusion. Samma förhållande leder å andra sidan till att *individens individualitet bestäms genom exklusion*.

Det moderna samhället förutsätter att individerna själva i en grundläggande mening exklusivt väljer och motiverar sig själva i förhållande till arbete, familjeliv, politisk aktivitet, eller deltagande i andra funktionssystem. (Detta val kan, som tidigare antytts, också uttryckas i termer av kontingens eller selektionstvång.) Också vid samarbete, Kooperation förutsätts att den enskildes insats eller bidrag i någon mening klargörs. Durkheim angav skillnaden mellan det moderna och förmoderna samhällen som en distinktion mellan mekanisk och organisk solidaritet. Men det handlar inte om skilda former för 'solidaritet' eller interpenetration menar Luhmann, utan om att det moderna samhällets starkare interpenetration samtidigt kräver både mer inklusion och mer exklusion (1984a:299). Resultatet – och problemet – går under beteckningen den moderna individualiseringen.

Inklusion och socialisation står i ett ömsesidigt förhållande till varandra, men det betyder inte att man därigenom kan tala om 'social integration'.

Både inklusion och socialisation kan tänkas öka, men det måste inte medföra mer konformitet och mindre avvikelse.

Socialisation möjliggör inklusion och inklusion konfronterar å sin sida de sociala system i vilka den enskilde (!) socialiserar sig. (1989a:165)

Å ena sidan handlar socialisation, som visats, om hur samhället i en bestämd mening formar individen, eller mera precis människan som psykiskt system. Å andra sidan är och förblir det alltså den enskilde som socialiserar sig. Vare sig inklusionsförhållanden eller socialisationen ger stöd för ett generellt tal om social integration. Den gamla sociologiska frågan om eller hur social integration är möjlig i det moderna samhället kräver en analys kopplad till differentieringsproblematiken.

3. Människan som person

Formen person

Som individ är människan alltså alltid utanför systemen, alltid i omvärlden. Placerandet av individen i samhällets omvärld betyder inte att människan kan lämnas därhän av sociologin eller att hon i någon allmän mening blir mindre betydelsefull. Det handlar istället om en annan referens. För att identifiera människan inom sociala system använder Luhmann begreppet person.¹⁵ Först som person kan den enskilda individen identifieras inom sociala system. Figuren alter och ego, som markerar en elementär interaktion, är således alltid personer.

Med denna definition anknys till det klassiska personbegreppet, samtidigt som det kan ges en formbestämning. Sedan antiken har person (lat *persona*) betecknat i tur och ordning mask, roll och rättsstatus. Inom äldre rättstradition, bl a den romerska rätten, betecknar person helt enkelt människa. (I bl a tysk-germansk rättstradition omfattade personer också djur, demoner och döda människor, vilka således kunde dömas i straffprocesser.) Från 1600-talet sker en mera markant differentiering genom att personen kopplas till rättssubjektet; en människa kan därmed först i juridisk mening vara person. Person och roll skiljs åt. Det betyder också att personen är den som besitter rättigheter. Inom filosofin kom subjektet följdriktigt att kopplas till personen. För Kant representerar personen 'det förnuftiga väsendet' och i Hegels rättsfilosofi intar subjektet som person en mycket viktig plats.¹⁶

Personer kan i linje med den klassiska definitionen inte ses som kompletta människor. Ordet person är inte synonymt med individ eller människa. En person, menar Luhmann, kan överhuvudtaget inte förstås som ett objekt (och därmed inte heller ett subjekt), utan som en slags differens, dvs en form med

två sidor. Att observera en individ som person, betyder att markera en skillnad genom vilken personen kan betecknas. Då människan är utanför sociala system, är hon på andra sidan av differensen (dvs logiskt sett en icke-person). Differensen markeras socialt genom en rad begränsningar eller inskränkningar av det individuella beteendet; eller närmare bestämt det sociala beteende som kan tillskrivas en individuell inskränkning av beteendemöjligheterna (1991:170). I alla situationer med dubbel kontingens är det nödvändigt att inskränka spelrummet. Ökningen av dubbel kontingens har framtvingat formen person. Formen person kan ses som en del av sociala system, som ett strukturelement i sådana system. Därmed måste man också göra en distinktion mellan person och psykiskt system. Personer fungerar som strukturell koppling mellan psykiska och sociala system (1990:33; 1991:174).

System befinner sig i en fortgående förändringsprocess. Strukturelementen formar det varaktiga, det stabiliserande i systemen. Kybernetikern von Foerster har infört termen *egenvärden* för objekt som uppnår och bidrar till ett visst mått av stabilitet i komplexa system. Man kan i denna mening också tala om identiteter. Luhmann menar att personer, utan att vara objekt, kan förstås som sådana egenvärden. Det betyder att de som identiteter eller strukturella kopplingar verkar stabiliserande i systemens rekursiva operationer.¹⁷

Det moderna hyperkomplexa samhället skulle inte kunna fungera utan de inskränkningar i kommunikationen till vissa kommunikations- och handlingsmönster som åtföljer människan som person, eller m a o som ger henne egenvärde. Bara som personer kan vi alltså ingå i systemen och t ex inta yrkespositioner. En sådan är författarens. Och författarens funktion är då att ingå i kommunikationssystemet samhället och mera specifikt de kommunikationer som han / hon väljer eller tvingas välja att ingå i. Det kan kanske synas föga inspirerande och inte minst för just författaren vars personliga särdrag eller individualitet i varje fall i massmedierna ofta framhävs som avgörande för drivkraften. Enligt Luhmanns kommunikationsteoretiska formuleringar kan i strikt mening bara samhället (eller kommunikationen) kommunicera. Hur bör man då uppfatta författarfiguren? Författaren, svarar han, är "ingenting annat än en artefakt av just denna kommunikation." (1989a:10)¹⁸

Detta perspektiv ger en ny förståelse för den kategori personer som ofta går under namnet de intellektuella. Den intellektuelle tillskrivs traditionellt förmågan eller motivet att belära andra eller vara ett föredöme för hur man handlar (moraliskt) riktigt. Intellektualitet förstås i denna mening som ett livskoncept. Men en sådan föreställning framhäver alltför mycket individens betydelse. Detta gäller inte minst för sociologer eller forskare överhuvudtaget. Som forskare är man inkluderad i funktionssystemet vetenskapen och därmed deltar man i den aktuella diskussionen och forskningen där. Men det medför ingen exklusiv universell rätt att bedöma eller värdera och det ställer

varken särskilda krav på moral eller i smakfrågor. Forskarpositionen kan inte determinera vad man t ex bör tycka om Mozart eller hur man förhåller sig i kärlek.¹⁹

Förståelsen av författaren – och analogt forskaren eller vilken yrkesutövare som helst – som en artefakt av kommunikation betyder å andra sidan inte alls att individen ringaktas. I det kommunikationsteoretiska perspektivet är personer underlagda funktionssystemens både specifika och generella programkoder. Kontingensvillkoret medger likväl ett överflöd av valmöjligheter för handlandet. Men som tidigare framhävts ges människan som individ sitt oberoende och sina största valmöjligheter i systemens omvärld. Att dagens massmedier försöker ge vissa yrkesfunktionärer, kanske i synnerhet politiker, ledare inom ekonomiska och andra organisationer och vissa konstnärliga aktörer, som det heter, 'ett ansikte' ändrar inte detta grundläggande förhållande. För den enskilde kan det däremot, vilket är väl omvittnat av t ex nobelpristagare, gynna karriären eller förlama den. Att säga att man sätter individen i centrum betyder således idag i första hand att den moderna individualiseringen tematiseras eller projiceras i en eller annan social kontext.

Om analysen tycks ha visat att systemen s a s klarar sig själva och individen placerats i det sociala systemets omvärld, hur kan då människan verka inom systemen? Som person kan hon verka inom systemen. Men vad gör alltså egentligen och hur intresserar oss överhuvudtaget en person i ett autopoietiskt system, alltså ett system som reproducerar sig själv? – Att säga att systemen nog inte fungerar utan människor är knappast ett tillfredsställande svar. Man kan också visa att vissa situationer medför en chans för enskilda personer att inta en viktig position. Detta allmänna svar är heller inget nytt. Att enskilda personer kan spela en viktig roll i historien under vissa strukturella betingelser, alltså genom att strukturerna tillåter det, var en tes inom bl a den ryska marxismen. Härigenom, hävdade man, kunde den franska revolutionens heroer 'förklaras' i ett strikt deterministiskt perspektiv, men framförallt kunde det egna politiska avantgardets ledarroll motiveras.

Att strukturella betingelser bildar en viktig förutsättning är uppenbart. Vissa personers uppdykande på den historiska scenen kan inte bara ses som tillfälligheter. Men därmed har man åter hamnat i en tvist om 'frihet' versus 'nödvändighet', vilken som vi sett är en återvändsgränd. Om frågan formuleras systemteoretiskt som en mera specifik fråga om attribution kan man nå längre. Frågan blir då: Vad kan överhuvudtaget attribueras den eller den personen i ett bestämt system, och vad är en följd av tidigare orsaker? Eller cybernetiskt formulerat: Vad eller vem styr och kontrollerar vad i ett cybernetiskt system? En annan och mera närliggande tematisering är genom en analys av förhållandet mellan det personliga och det opersonliga momentet i sociala relationer. Man har också talat om denna relation som en fråga om individen kontra massan.

Roller, operpersonliga och personliga relationer

Enligt en kultur- och samhällskritisk tes är det moderna samhället ett mass-samhälle där personliga relationer har allt svårare att göra sig gällande. Och om det personliga likväl kan göra sig gällande, så skulle det kunna ses som en reaktion där individen s a s försöker göra sig hörd gentemot massan.²⁰ Massteorin förefaller idag att ha övergivits till förmån för en motsatt uppfattning som starkt fokuserar på det personliga och individuella. Luhmanns tes är att *både operpersonliga och personliga relationer faktiskt kan öka samtidigt*:

I jämförelse med äldre samhällsformationer utmärks det moderna samhället av en ökning i dubbelt hänseende: genom flera möjligheter till operpersonliga och genom intensivare personliga relationer. (1982:13)

Å ena sidan ökar alltså möjligheterna till operpersonliga relationer. Det betyder att det faktiskt är lättare att kunna kommunicera inom en mängd områden i samhället även om man inte personligen känner den andre utan istället bara kan identifiera denne med hjälp av vissa rollkännetecken. Det kan gälla uniform osv för poliser och vissa andra statstjänstemän, vakter, sjukvårdspersonal, säljare osv. Det kan gälla att själva platsen är kopplad till en tjänst eller ett ämbete; t ex förutsätter man att den som sitter bak postdisken, på expeditionen, i receptionen osv har en bestämd roll.

Också Max Weber, som i regel utgick ifrån subjektet, betonade de operpersonliga relationernas betydelse inom moderna till skillnad från traditionella organisationer vad gäller beslutsprocesser och auktoritet. När chefen fattar beslut är det ”den operpersonliga ordningen” som är avgörande för dennes beslut. Och medlemmarna i en organisation lyder inte chefen ”som individ utan lyder den operpersonliga ordningen.” (Weber 1983:148)

Rollbegreppet har länge använts för att markera operpersonliga relationer i samhället. Människans plats i skilda sociala sammanhang, alltså inom de olika funktionssystemen, beskrivs ofta i termer av roller. Enligt den gängse *rollteorin* är individen som bärare av en specifik roll formad av samhället eller får sin ’sociala identitet’ av samhället. En individ eller snarare en person agerar i sin rollfunktion genom hans eller hennes förväntade beteende eller handlande. I Parsons’ teori om handlingssystem förbinder rollbegreppet individ och samhälle. Det är å ena sidan förbundet med den enskilda människan. Å andra sidan är det en mera abstrakt form; en roll kan utföras likartat av flera individer (1979:594–596). Detta rollbegrepp är således avhängigt av handlingsteorin.

Begrepp och teorielement som är kopplade till handlingsteorin kan inte direkt överföras till systemteorin. Men det är inte principiellt omöjligt att rekonstruera och därigenom anpassa begrepp till en annan teori. Rollteorin visar sig dock oanvändbar, eftersom den tilldelar rollfunktionen en alltför

central betydelse. Istället får man tala om en *personteori* som opererar med bl a begreppen roll och program.

Distinktionerna mellan individ, person och roll är inte blott och bart analytiska teoretiska instrument. De används dagligen i praxis. Som person behöver en människa bara använda en begränsad repertoar av alla de egenskaper, inbegripet 'egensinnigheter', som hon tillskriver sitt eget jag och som hon attribueras av andra såsom individ. Genom att inta en roll kan hon ytterligare distansera sig.

Betydelsen av distinktionen mellan människan som individ och rollfunktionen, och den distans denna ger, har tidigare betonats av Goffman. Också Goffmans observation är att individen förefaller vara utanför samhället. Men ur hans synvinkel betyder det utanför sociologins (traditionella) domäner. Medan rollfunktionen enligt Luhmann kan placera människan som person inom sociala system, blir Goffmans slutsats att rollen åter för in henne inom sociologins område:

The concept of role distance helps to combat this touching tendency to keep a part of the world safe from sociology. For if an individual is to show that he is a 'nice guy' or, by contrast, one much less nice than a human being need be, then it is through his using or not using role distance that this is likely to be done. (Goffman 1961)

Det är i organisationer som personer intar typiska roller. De moderna organisationerna, som verkar såväl inom som utanför samhällets funktions-system, opererar i kraft av *program*. Programmen konsoliderar uppsättningar av förväntningar, formulerade i beslut, genom identifikation av problem och begränsningar inom systemen. Roller uppstår på basis av det handlingsutrymme som ges av programmen. Individens identitet i det moderna samhället kan inte tillskrivas en sådan avhängighet av en funktion i ett specifikt socialt system som en roll medför. Individens identitet är i strikt mening inte socialt definierad.

Då personbegreppet övertogs av rättsteorin markerade det en differentiering mellan roll och person. Personer kan alltså distansera sig i roller. Båda har med sociala förväntningar att göra. Person betecknar

den sociala identifikationen av ett komplex av förväntningar, som riktas mot en människa. (1984a:286)

En roll identifierar också ett komplex av förväntningar, men i en både mera abstrakt och specifik mening. En roll betecknar ett utsnitt av en människas beteende (1984a:430); man kan förväntas agera i sin roll som lärare och som elev, som patient och som läkare osv. Diskrepansen mellan förväntningarna och det faktiska beteendet kan vara iögonfallande. Detta sammanhänger bl a med att rollförväntningarna inte baseras på personkännedom. Men personkännedom är av flera skäl varken möjlig eller lämplig vid interaktion i samhällets funktionssystem. Den distans som anonymiteten ger är fördelaktig för båda parter bl a vid konfliktlägen. En opersonlig relation

belastar likaså individen mindre eller är mindre riskabel inom t ex sjukvårdssystemet, för polismakten eller inom rättssystemet.

Detta betyder dock inte att man kan tala om en tendens från personorientering till rollorientering och således generellt mera opersonliga relationer. Istället kan man observera att differensen mellan opersonlig rollorientering och 'personalisering' får ökad betydelse. Det gäller i synnerhet inom organisationer där bestämda förväntningar kan riktas direkt till personer, medan andra är kopplade till själva den formella positionen eller tjänsten (1984a:431).

Samtidigt som möjligheterna till opersonliga relationer ökar, möjliggör å andra sidan också, visar Luhmann, det moderna samhället mera intensiva personliga relationer. Det är inte främst frågan om att antalet relationer och antalet olika typer av relationer kan ökas. Antalet personliga kontakter som en individ kan ha, når ju relativt snabbt en gräns. Den moderna individualiseringen kännetecknas framförallt av att det individuella momentet i sociala relationer intensifieras. Sociala relationer kan utvecklas, i vilka individuella särdrag är avgörande för kommunikationen. Det gäller inte minst för intima relationer.

Intimitet och socialsystemet familjen

Sociologiskt sett är intima relationer å ena sidan interaktioner, dvs möten mellan människor. Å andra sidan utgör intima relationer eller familjen ett funktionssystem i samhället.²¹ I båda fallen handlar det om sociala system, men bara som interaktion om system som är att hänföra till socialdimensionen. Observationen av socialdimensionen sker i form av attributionsförhållanden. I systemteoretiska termer kan intimitet beskrivas som en form för intensiva personliga relationer i vilka

allt fler områden av en människas personliga upplevelse och kroppsliga beteende görs tillgängliga och relevanta för en annan människa och att detta sakförhållande utspelar sig ömsesidigt. Detta är endast möjligt om dubbel kontingens operationaliseras genom personlig attribution. (1984a:304)

4. Individens individualitet och identitet

Den moderna humanismen försöker s a s rädda människan genom att göra en distinktion mellan subjekt och objekt. Men vad är då detta subjekt? Sett i ett historiskt perspektiv kan subjektbegreppet förstås som en särskild bestämning av objektet, som ett särskilt slag av objekt. Humanismen betecknar henne däremot som särskilt subjekt utan objektivitet. Tankegången, som delvis bryter med den aristoteliska tingsfilosofin och dess hierarki av substanser, accidenser och relationer, framträder först under senmedeltiden.

Tematiseringen av individen sker huvudsakligen men inte uteslutande via subjektbegreppet. Vid sidan om uppkommer under 1700- och 1800-talet populationsbegreppet. En population består alltid av enskilda individer. Kultur- eller släktskapsrelaterade kännetecken som tidigare inlagrats kring individen och som dominerat all befolkningsbeskrivning, beaktas nu bara som individuella kännetecken. Det är evolutionen som sorterar individerna i en population enligt detta demografins och evolutionslärans begrepp för individualitet.

Inom samhällsvetenskaperna uppkommer senare en ambivalens i valet mellan subjektet och den populationsrelaterade och därmed statistiskt fixerbara individen. Men i filosofins behandling av människan dominerar subjektteorin. Här uppstår en säregen modern paradox: *Det moderna subjektet klagar nu å ena sidan över alienation*. Människan som lösgjort sig från sitt väsen, sina naturband står främmande inför samhället, hävdas det. *Å andra sidan kräver subjektet frigörelse, emancipation.*²²

Ordet emancipation betydde tidigare självständighet från hushållet eller myndighet i rättslig mening och användes framförallt inom adeln om en sons rättsliga frigörande från faderns makt. Men efter franska revolutionen uppfattas alla som rättsligt självständiga (ett statsmedborgarskap håller på att slå igenom osv) och ordet emancipation kopplas till en annan semantisk kontext.²³ Subjektteorin oscillerar mellan temat alienation och emancipation och försöker integrera denna dubbelydighet genom ett krav på självförverkligande. Subjektet ställs alltså inför problemet med för mycket och samtidigt för lite samhörighet. Paradoxen återspeglas inom sociologins klassiker.

Individualitet kan i det moderna samhället inte definieras socialt utan endast genom självreferens (1986:314f). Man måste således frångå varje försök att involvera föreställningar om socialitet i individen. Systemteorin placerar individen i samhällets omvärld redan genom att negera vare socialt kriterium för individualitet (1984b:3). *Socialitet och individualitet har oundgängligen skilda referenser*, system respektive omvärld. Närmare bestämt hänförs socialitet till kommunikationssystemets socialdimension, medan individualiteten alltså refererar till sociala systems omvärld.

Den sociologiska tesen att individualiseringen är en modern företeelse har ofta tolkats liberalistiskt som att först det moderna samhället ger utrymme för verklig individualism och att individualism följaktligen var otänkbar i förmoderna samhällen. En sådan jämförelse haltar eftersom individualiteten har skilda referenser i respektive samhällsform, påpekar Luhmann (1989a:155) med hänvisning till en rad antropologiska studier. Förändringen framgår genom distinktionen mellan inklusion och exklusion. Historiska och litterära källor ger stöd för tesen att individualiteten omorienteras vid övergången till det moderna samhället från att ha definierats socialt genom inklusion till att definieras genom exklusion. De förmoderna samhällenas hushållsystem gav å ena sidan föga utrymme för individualitet, såtillvida att

individuella initiativ var bundna av systemets koder (tabun, vissa sedvänjor och ritualer, för adeln från 1600-talet etikett osv). Å andra sidan var hushållssystemet inte avgränsat av funktionsprincipen utan av likhet, dvs likhet genom tillhörighet. Och mellan likar kan ett stort mått av individuell olikhet antas tillåtas.

Systemteorin ger alltså *en* lösning på grundproblemet om förhållandet mellan människan som individ och samhället. Och det är inte frågan om att upplösa en dikotomi, dvs en föregiven ursprunglig identitet mellan det individuella och samhället eller det kollektiva. Det är inte heller frågan om att på transcendentalteoretiskt manér söka en ny salomonisk lösning på förhållandet mellan frihet och nödvändighet. Lösningen ligger alltså istället i att individen placeras i samhällssystemets omvärld. Utgångspunkten är – vilket jag av metodologiska skäl hela tiden måste återkomma till – differens-teoretisk; med hjälp av huvuddistinktionen mellan system och omvärld och utgående ifrån observationer av andra ordningen, kan individen och samhället tilldelas skilda referenser och utan att den ena ges företräde framför den andra.

Individen är nu inte individ i kraft av differens, utan som enhet, som *identitet*. Som sammansatt biologiskt, psykiskt och socialt system är människan svår att identifiera som enhet. Först och främst är hon inte en social varelse rätt och slätt. Sin identitet, i gängse sociologisk mening, får individen såtillvida som hon ingår i sociala system. Det gör hon som person i interaktionssystem och genom inklusion i samhällets funktionssystem. Vilken betydelse har då personlig identitet i autopoietiska sociala system, vilka ju konstitueras genom differens? Identitet behövs överhuvudtaget ständigt för att fullborda, realisera självreferentiella processer. Men, och det är det avgörande i denna kontext, individen utvecklar sin identitet genom socialisationen och överhuvudtaget i kommunikationen. Och såtillvida formas identiteten genom ständigt nya differenser och i ständigt nya kontingenta val.

5. Individen som omvärldsproblem

För den (filosofiska-) humanistiska tanketraditionen befinner sig människan inom den sociala ordningen. Att istället betrakta människan som del av samhällets omvärld, innebär inte att hon därmed värderas som mindre betydelsefull, eftersom omvärlden är ett konstitutivt moment i differensen mellan system och omvärld. Att systemteorin placerar människan i omvärlden betyder att hon kan tillskrivas större frihet än som kan ges inom sociala system. Detta helt enkelt eftersom omvärlden alltid är mera komplex och mindre ordnad än systemet. Det ger även större frihet till 'irrationellt' och 'omoraliskt' agerande, noterar Luhmann (1984a:289). Och i sådana fall

betyder det för den observerande samhällsvetaren större krav på analysen för att kunna förstå det irrationella, vansinnet, omoralen, samvetslösheten osv. I detta perspektiv är människan inte längre samhällets mått.

Individen är, som visats, vad den är i kraft av självreferens. Individualitet kan bara förstås som självreferens. Individens krav på autonomi, eller helt enkelt på att utveckla sin individualitet leder i första hand till problem inom socialsystemet familjen. Alltfler människor väljer att leva utan familj (i varje fall i traditionell mening). Den form för socialt utanförskap som generellt betecknats exklusion, specificeras och tematiseras i socialstatistiken, i massmedierna och i den politiska debatten under nyckelord som arbetslöshet, hemlöshet, statslöshet och flyktingskap. Dessa nyckelord markerar globala växande sociala problemområden. Det ekonomiska systemet har de senaste decennierna visat sig alltmera oförmöget att ge utkomstmöjligheter åt stora människomassor. Det gäller framförallt i Afrika och andra mindre industrialiserade delar av världen, men också i ökad utsträckning i Europa och USA. Den tilltagande exklusionen visar således med all tydlighet att människan inte står i fokus för det ekonomiska systemet, utan snarare blivit till ett problem. På motsvarande sätt kan man visa att människan framstår som ett problem inom andra funktionssystem, i synnerhet inom politiken och vetenskapen och i förhållande till den moderna tekniken.

Därmed är självfallet inte sagt att individen bara kan ses som problem. Fenomenet flyktingskap tycks förvärras i varje fall på kort sikt. Men det moderna samhället fungerar ju trots allt för de flesta människor. Arbetslösheten tenderar att öka, men trots allt har eller får de flesta arbete. Intima relationer och familjen framstår som problemfylld. Men trots allt bildar människor i stor utsträckning familj. Man fortsätter att gifta sig – även om man statistiskt sett skiljer sig i ungefär samma takt. Hemlöshet är fortfarande ett marginellt fenomen. Osv.

Sociologin, menar Luhmann, motiverar sig emellertid i första hand genom problemanalys. Genom det systemteoretiska perspektivet kan man särskilja människan som samhälleligt omvärldsproblem från systemproblem som endast kan genereras av sociala system. Och såväl vad gäller människans intima relationer som ur ett globalt perspektiv framstår människan som individ i viktiga avseenden som problem. Problemlösheten är, som antytts, direkt knutet till det moderna funktionellt differentierade samhället, eller m a o till observerbara differenser inom socialsystemet samhället och i samhällets förhållande till dess omvärld. Den närmare beskrivningen av dessa problem förutsätter en allmän teori om samhället. Individens placering i samhällets omvärld, baserad på den grundläggande distinktionen mellan system och omvärld, medför att samhället kan omdefinieras i förhållande till en gängse sociologisk definition. Ett nytt sätt att förstå samhället kan därmed skönjas. Och det betyder paradoxalt nog ett samhällsbegrepp som är mera anpassat till människan än det humanistiska.

NOTER

- ¹ Artikeln är en omarbetad och avkortad version av ett paper framlagt i Arbetsgruppen sociologisk teori vid Sociologförbundets årsmöte i Stockholm den 2–4 februari 1995. Paperet var i sin tur en omarbetad version av ett kapitel i ett pågående avhandlingsarbete. Jag tackar deltagarna i Teorigruppen för värdefulla kommentarer till paperet samt redaktör Thomas Johansson för kommentarer till denna version. Artikeln ansluter till min tidigare exposé över Luhmanns analys av individualiteten och kärleken. Se Jönhill 1993. – Referenser till Luhmann anges i texten av praktiska skäl endast med årtal. Alla översättningar är mina.
- ² Se Kant 1974:674f (den transcendentala metodläran).
- ³ Som vi vet rör sig inte bilen ur fläcken utan någon form av bränsle, men den är likväl 'själv-rörlig' i förhållande till föregångare som krävde dragare; och autotrofa organismer såsom vanliga växter är inte 'själv-närande' utan solenergi, men fastän solen lyser på de flesta är det bara dessa autotrofa organismer till skillnad från de heterotrofa djuren som klarar sig utan t ex en komplicerad matsmältningsapparat.
- ⁴ Denna till synes paradoxala definition av kontingens, vilket är ett viktigt begrepp i det följande, ansluter till teologins och modalteorins klassiska formuleringar. Jfr *Larousse Grand Dictionnaire Encyclopedique* och Blumenberg 1959. Luhmanns definition innebär en ytterligare generalisering i förhållande till Parsons' viktiga analys av *double contingency* som erfars av alter och ego som handlande subjekt.
- ⁵ 1984a:286. Jfr t ex Weber 1983:10. Om Webers metodologi, se t ex Kurt Lenk 1987: 62–66.
- ⁶ Se vidare Luhmanns analyser i 1986; 1987b; 1989a: 149f. I ett systemteoretiskt perspektiv kan å ena sidan samhället inte reduceras till eller beskrivas som enbart interaktion mellan människor eller som en organisation. Å andra sidan låter sig varken interaktions- eller organisationsteorin uppgå i samhällsteorin. I systemteoretiska termer kan vi tala om olika former för systembildning, om särskilda sociala system. Sociala systems former indelas således i: interaktioner, organisationer och samhällen.
- ⁷ Se 1987b:54–55; 1993. En vanlig beskrivning av denna splittring är i termer av en dualism mellan subjektivism och objektivism. Så Anthony Giddens. Se Giddens 1984. En sådan distinktion är dock inte relevant. Det är tillräckligt att understryka att Webers subjektorientering inte är liktydig med 'subjektivism', vilket redan framgår av Webers grunddefinition av sociologin som "en vetenskap som försöker uttolka ett socialt handlande och därigenom klargöra orsakerna till dess förlopp och verkningar." (Weber 1983:3) Jfr Kneer & Nassehi 1993:26–27.
- ⁸ Se bl a 1977a; 1987a.
- ⁹ De som hävdar det motsatta, t ex vissa österländska visdomsläror, utgår kort sagt ifrån en annan observation som först och främst beskriver medvetandet i andra termer. Huruvida man lyckas eller ej, eller vad man lyckas med saknar relevans i denna kontext. En förståelse för distinktionen mellan socialt och psykiskt system pretenderar ju vishetsläroorna inte heller. Det är däremot temat här.
- ¹⁰ Se Francisco J Varela 1987.
- ¹¹ Detta förhållande är grunden för samhällets miljöproblematik. Därmed antyds utgångspunkten för den systemteoretiska analysen av miljöproblemen.
- ¹² James Dean var den första filmstjärnan som (i mitten av 1950-talet) förkroppsligade denna form för avvikelse, visade Edgar Morin tidigt i sin kultursociologiska analys av stjärnornas tid och tidens stjärnor. Se Morin 1972:137f.
- ¹³ En omfattande forskning, i synnerhet Michel Foucaults arbeten, har visat det. Om fostran kan sägas handla om vissa normer för beteendet, handlar disciplinering mera direkt om kroppen. Luhmann diskuterar det kroppsligas semantik särskilt i 1984a:331–341 om gesten, dans, sport och begreppet symbiotiska mekanismer, och sexualiteten i 1989b. – Jag skriver 'ut/bildning' för att beteckna en faktisk dubbelttydighet i systemet.

- ¹⁴ Termen inklusion härör från Parsons som därmed avsåg förhållandet till det integrativa *social community* i sin korstabell. Men Luhmann ger som redan antytts en annan definition. Termen koppling, som en distinktion mellan fast och lös koppling, har Luhmann lånat från Karl E Weick.
- ¹⁵ Studiet av begreppet person tillhör Luhmanns nyare formanalyser. Se särskilt 1991. Tidigare talade han, liksom Parsons, om personer som "personliga system". Jfr 1977a:154; 1982:16–17; 1984a:155. Först senare har han övergett denna 'systemisering' för att undvika en förväxling mellan psykiskt system och person.
- ¹⁶ Se *Historisches Wörterbuch der Philosophie* Bd 7, Basel 1989 sp 269–338; För Max Weber var person uteslutande ett rättsbegrepp. Därför menade han att termen 'juridisk person' egentligen var onödvändig, "en tautologi, eftersom själva begreppet person är ett juridiskt begrepp." Weber 1985:225.
- ¹⁷ Muntlig komm.
- ¹⁸ Författarinnan Birgitta Trotzig har uttryckt detta likartat (i samband med utnämningen till ledamot i Svenska Akademien i april 1993): "Författaren är en ansiktslös person."
- ¹⁹ Det senare är däremot en populär uppfattning i massmedierna. Jfr Luhmann 1987c:14–37. I Luhmanns samhällsteori, som jag inte närmare kan ta upp här, framgår varför universella värden är inkompatibla med principen för funktionell differentering.
- ²⁰ Jag syftar på delar av marxismen från 1930-talet och framåt, från huvudtesen i Wilhelm Reichs teori om fascismens masspsykologi till Adorno och Marcuse i Frankfurterskolan. Jfr Reich 1973:22f (ur *Massenpsychologie des Faschismus*, 1933). Om detta idag kan anses som en heltigenom obsolet teoriväg, så reser det i varje fall frågan vad vi fått istället.
- ²¹ Om familjen som funktionssystem och dess kodifiering genom kärlek, se Jönhill 1993.
- ²² Karl Marx' ungdomsskrifter har format denna tanketradition inom sociologin och socialfilosofin. Inom marxismen betecknas en sådan paradox dialektik. För Hegel är anden istället splittrad – och fångad – i en alienerad (*entfremdet*) värld och en värld som består av ett slags alienationens negativkorrelat, vilket utgörs av tron såtillvida som denna är verklighetsflykt. Jfr Hegel 1973 särsk s 362–363 respektive Marx 1970 (flera avsnitt).
- ²³ Jfr Koselleck 1979:341–2.

REFERENSER

Luhmann, Niklas

1971. 'Sinn als Grundbegriff der Soziologie', i Luhmann & Habermas, Jürgen, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?*, Frankfurt a M: Suhrkamp (10:e uppl 1990).
- 1977a. 'Interpenetration – Zum Verhältnis personaler und sozialer Systeme', i *Soziologische Aufklärung*, bd 3. *Soziales System, Gesellschaft, Organisation*, Opladen: Westdeutscher Verlag (2:a uppl 1991).
- 1977b. 'Arbeitsteilung und Moral: Durkheims Theorie', i Emile Durkheim, *Über die Teilung der sozialen Arbeit*, Frankfurt (förord till första tyska utgåvan).
1979. 'Identitätsgebrauch in selbstsubstitutiven Ordnungen, besonders Gesellschaften', i Marquard, O & Stierle, K H (red), *Identität. Poetik und Hermeneutik VIII*, München.
1982. *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*, Frankfurt a M: Suhrkamp.
- 1984a. *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a M: Suhrkamp.
- 1984b. 'Individuum und Gesellschaft', i Universitas. Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Literatur, Stuttgart, Jg 39.
- 1985a. 'Die Soziologie und der Mensch', i Neue Sammlung, 25.
- 1985b. 'Die Autopoiesis des Bewußtseins', i Soziale Welt, 36.
1986. 'The Individuality of the Individual: Historical Meanings and Contemporary Problems', i Heller, C, Sosna, M & Wellbery, D E (red) *Reconstructing Individualism – Autonomy, Individuality and the Self in Western Thought*, Stanford: Stanford University Press.

- 1987a. 'Modern Systems Theory and the Theory of Society' (1968), i Meja, V, Misgeld, D & Stehr N (red), *Modern German Sociology*, New York: Columbia University Press.
- 1987b. 'Soziologie für unsere Zeit – seit Max Weber. Methodenbewußtsein und Grenzerfahrung einer Wissenschaft', i Meyer, M (red), *Wo wir stehen*, Zürich.
- 1987c. *Archimedes und wir – Interviews* (red Baecker, D & Stanitzek, G), Berlin: Merwe Verlag.
1988. 'Wie ist Bewußtsein an Kommunikation beteiligt?', i Gumbrecht, H U & Pfeiffer, K L (red), *Materialität der Kommunikation*, Frankfurt.
- 1989a. *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, bd 3, Frankfurt a M: Suhrkamp.
- 1989b. 'Wahrnehmung und Kommunikation sexueller Intressen', i Gindorf, R & Hæberle, E J (red), *Sexualitäten in unserer Gesellschaft*, Berlin: de Gruyter.
1990. *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Frankfurt a M: Suhrkamp.
1991. 'Die Form 'Person'', i *Soziale Welt*, 42, Göttingen: Verlag Schwartz & Co.
1993. 'Gesellschaftstheorie und Normtheorie', i Trappe, P (red), *Gesellschaftstheorie und Normtheorie: Theodor Geiger Symposium*, Basel.

ÖVRIGA REFERENSER

- Blumenberg, Hans 1959. 'Kontingenz', i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd III, Tübingen.
- Giddens Anthony 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erwing 1961. 'Role Distance', i *Encounters – Two Studies in the Sociology of Interaction*, Indianapolis: Bobbs-Merrill Co.
- Hegel, G W F 1973. *Phänomenologie des Geistes* (1807), Frankfurt a M: Suhrkamp.
- Jönhill, Jan Inge 1993. 'Från ideal via paradox till problem. Individualiteten och kärleken i Niklas Luhmanns systemteori', i *Sociologisk Forskning* nr 4.
- Kant, Immanuel 1974. *Kritik der reinen Vernunft*, bd 2 (1781), Frankfurt a M: Suhrkamp.
- Lenk, Kurt 1987. 'The tragic Consciousness of German Sociology', i Meja, V, Misgeld, D & Stehr N (red), *Modern German Sociology*, New York: Columbia University Press.
- Kneer, Georg & Nassehi, Armin 1993. *Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Eine Einführung*, München: W Fink Verlag.
- Koselleck, Reinhart 1979. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt a M: Suhrkamp.
- Marx, Karl 1970. *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, Leipzig: Reclam.
- Mead, George Herbert 1972. 'The Self and the Organism' (1943), i *On Social Psychology. Selected Papers*, Chicago: Chicago Press.
- Morin, Edgar 1972. *Les Stars*, Paris: Éd Seuil.
- Parsons, Talcott & Platt, Gerald M 1973. *The American University*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Reich, Wilhelm 1973. *Psykoanalys och marxism. En introduktion till socialpsykologin* 2, Lund: Röda Bokförlaget.
- Varela, Francisco J 1987. 'Autonomie und Autopoiese', i Schmidt, Siegfried J (red): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, Frankfurt a M: Suhrkamp.
- Weber, Max 1983. *Ökonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder* (1918/19), bd 1, Lund: Argos.
- Weber, Max 1985. *Ökonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder* (1918/19), bd 2, Lund: Argos.

SUMMARY

Jan Inge Jönhill

Man as individual in the environment of social systems. On individual and person in Niklas Luhmann's Systems Theory.

The relation between man and society is an old and central problem in the modern social sciences. Traditionally, man has been seen as a part of society. Luhmann's main thesis, contrary to the sociological tradition, is that man as individual always belongs to an environment of social systems. The intention of this article is to present Luhmann's analysis, and at the same time to discuss it in relation to the sociological theoretical tradition and to show its actuality. Luhmann's analysis follows four main lines: First, the difference between social and psychic systems is clarified as *distinctions*; secondly, the obvious connections between these systems has to be defined. This is done through the concept of *structural coupling* and specified in terms of *interpenetration, socialization, inclusion and exclusion*; a third way of analysis focuses on the concept of *person*. Only as person is man part of a social system, and as such takes on and breaks *roles* and other social relations. Finally, the modern individuality is focused upon. Humanistic philosophy, which has strongly influenced the social sciences, signifies the modern individual as a subject. This subject, on the one hand, complains of alienation, on the other hand, demands emancipation. Consequently, the subject is confronted with the paradox of too much and, at the same time, too little solidarity.

From the point of view of social systems problems of individualization are problems of the environment of society and therefore not questions of solidarity. As employee, man is included in the economy as a functional system; as citizen in a democracy, he or she is included in a political system, etc. Without a job citizenship, etc, the individual is excluded from functional systems. The current growing global problems of the individual, in terms of unemployment, of homelessness, deplacement, etc, must be understood as being closely connected with the functional differentiation of society. By placing the individual in the environment of social systems, these societal and social problems can be analysed in a new way, and it implies, paradoxically, a concept of society more adapted to man than the one proclaimed by humanistic philosophy.

Debatt

Politisk korrekthet, flyktingaltruism och sociologisk analys – Svar till Stefan Svallfors

Stefan Svallfors har kritiserat min artikel i *Sociologisk forskning* (nr 1, 1995) som handlar om svenskars attityder mot invandring och invandrare. Syftet med min artikel är att närmare studera de attityder som uppvisar en särskilt positiv hållning till invandrarna när samhällsresurserna krymper och generellt sett attityderna hårdnar. Artikeln, som bygger på en sekundäranalys av representativa SIFO-data, undersöker den sociologiska dimensionen och profilen av en attitydföreteelse som tentativt betecknas som *flyktingaltruism*.

Inget i denna analys tycks tillfredsställa Svallfors. Rubriken på hans inlägg antyder att han särskilt ondgör sig över min fokusering på attitydinkonsistens hos de sk flyktingvännerna. Min analys underkänns helt, likaså min intellektuella förmåga att bidra till samhällsdebatten i denna typ av frågor. Jag inskränker mitt svar här till följande punkter: politisk korrekthet, definitionsfrågan, attitydinkonsistens och sociala kontakter.

1 Politisk korrekthet

Det är lika bra att börja med att erkänna sig skyldig till att analysera en icke politiskt korrekt frågeställning och redovisa lite överraskande resultat och tolkningar. Visst vore det trevligare att redovisa andra dimensioner och attitydbilder än de som jag gör. Men tyvärr så är det inte fallet i det datamaterial jag har analyserat. Så de politiskt korrekta får finna sig i att mindre bekväma frågor också blir föremål för systematisk granskning och diskussion.

På ett par ställen skriver Svallfors i kryptiska ordalag om att han minsann tar avstånd från ett "moraliskt och politiskt" innehåll i min artikel. I grunden finns där "politiska värderingar" och "bevekelsegrunder" som han ogillar. Han säger inte ord om vad denna moral och politik består av. Är jag kanske högerextremist? Främlingsfientlig? Har jag sämre moral än Svallfors vad gäller solidaritet med "främlingar"? Syftet är här att misstänkliggöra mitt intellektuella arbete och min roll i debatten. Men Svallfors kan vara säker på att sådana billiga tyckande inte imponerar på mig. Mitt engagemang i samhällsdebatten för invandranas integration, en bättre invandrapolitik och nyligen för åtgärder mot diskriminering på arbetsmarknaden är väl bevis nog för mina politiska värderingar. Likaså mitt engagemang för olika organisationer inom invandrarkollektivet. Det är vad jag står för. Vad Svallfors står för vet jag inte, och saknar relevans för mitt resonemang här.

Umeåsociologen Svallfors insinuationer om att min artikel har sitt ursprung inte i sociologiska frågeställningar, utan i mina politiska värderingar är inget annat än intellektuell svartmålning, som dessutom tyder på okunnighet. En minimal literaturkännedom på området upplyser om att min artikel är inspirerad av Ottar Brox nästan klassiska analys av problemkomplexet kring den "moraliska eliten" och hantering av migration. Min egen analys är, så vitt jag vet, den första i Sverige som tar upp aspekter av denna diskussion. Den innehåller dessutom empiriska inslag som är ganska unika i termer av attitydbilder och sociologiska förhållanden. Och detta leder oss till nästa punkt.

2 Definition av "flyktingaltruister"

Svallfors tycker inte om min operationalisering av det begreppet som jag valt för att beteckna en särskilt positiv inställning till invandrare, nämligen *flyktingaltruism*. Operationaliseringar är sällan oproblematiska, inte minst vid analysen av nya frågeställningar. Man kan alltid diskutera alternativa och (eventuellt) bättre operationella lösningar. Så även i min analys, som dessutom är en sekundäranalys. Måhända att mitt operationaliseringsval inte är det bästa, eftersom det bygger på ett primärdatamaterial som insamlats för andra syften. Man kan bara hoppas att andra forskningsinsatser i framtiden disponerar av ett bättre dataunderlag för jämförbara analyser.

Trots detta står jag fast vid min uppfattning om att det är möjligt att empiriskt undersöka den form av flyktingaltruism hos dem som i dagens Sverige (med negativt opinionklimat, ekonomisk nedgång, etc) önskar att dels ta emot fler flyktingar och dels lätta upp invandringsreglerna. Varför kan man över huvud taget använda termen altruism i det fallet? Jo, därför att det i grunden handlar om en attityd som avser att hjälpa människor i nöd utan att detta ställningstagande blir "beroende av konjunkturen" (dvs ekonomiska förhållanden). Det handlar alltså om en sorts moraliskt ("kategoriskt") påbud som gäller oavsett praktiska förhållanden, egna behov eller bestämd erfarenhet.

Svallfors eget begreppresonemang ("upplyst egoism") i sammanhanget är för mig oklart och outvecklat. Han ser ingen poäng i min begreppsansats. Men jag har svårt att förstå på vilket sätt hans eget förslag bidrar till större insikter i denna fråga. Det vore intressant om han kunde utveckla det i andra sammanhang. Ännu bättre blir det om han presterar någon form av empiriskt belägg för sin tes.

3 *Inkonsistenta flyktningvänner*

När det gäller attitydinkonsistens försöker Svallfors ännu en gång blanda bort korten. Hela hans kritik handlar om tolkningar av olika saker. Tolknningar som kanske är intressanta att diskutera, men som inte kan lägga grunden för ett aggressivt ogillande av hela den analysen som lägger till grunden för dessa diskussioner.

Arbetshypotesen i min analys är att det finns en konsistens mellan attityder som är ur både logisk och substantiell synpunkt förenliga med varandra. Text om man önskar sig flera flyktingar, borde man rimligen vilja lätta upp invandringsbestämmelserna. Det handlar om ett ganska enkelt common sense-antagande. Resultaten av den aktuella svarfördelningen visar att endast 40 procent uppvisar den typ av konsistens. En annan grupp om 40 procent vill ha oförändrade regler. Det mest intressanta är att 20 procent vill att Sverige skall ta emot flera flyktingar men samtidigt ha strängare invandringsregler. Var säger Svallfors om detta? För det första: han *tolkar* materialet som om dessa attityder "inte alls" är inkonsistenta, vilket är inte lätt att förstå. Visst presenterar jag själv ett par resonemang i ett försök att göra detta (motsägelsefulla) ställningstagande begripligt. Men det betyder inte att dessa positioner i någon väsentlig mening är konsistenta.

För det andra väljer Svallfors att vända blicken bort från dessa uppgifter och tolkningar. Han känner det mer bekvämt att diskutera den attitydinkonsistens som finns i den andra yttersta punkten på denna attitydskala. Han menar att endast "flyktningmotståndarna", dvs de som tycker att Sverige tagit emot för många men säger sig vilja lätta upp invandringsreglerna, är riktigt inkonsistenta. Och visst är de inkonsistenta. Men för mig är det obegripligt hur man kan bortse ifrån de andra formen av inkonsistens, den som finns hos "flyktningvännerna". Svallfors kan tänka bort obekväma och icke politiskt korrekta tolkningar, om han vill. Men han kan inte kräva att alla andra också skall ha samma inställning.

4 *Social kontakt och attityder*

Tvivelaktig citatteknik använder Svallfors för att ifrågasätta min analys av sambandet mellan positiva attityder och socialt umgänge. Han blandar bort korten igen när han framställer det som är en möjlig tolkning av mina resultat som om det vore min "tes". I själva verket är min tes, dvs min teoretiska utgångspunkt, att social kontakt visar en positiv samvariation med attityder. Är detta speciellt kontroversiellt? Nej, Antagandet följer etablerad teoribildning på området, särskilt social kontakt-hypotesen som hävdar att kontakt har en positiv påverkan på mellanetniska attityder.

En annan kritik mot denna analys är att detta resultat – att inget konsistent samband tycks finna i den förväntade riktningen – inte överensstämmer med resultat från den multivariata analysen. I den senare visar det sig att um-

gånge med invandrare är viktigt för positiva attityder. Det är riktigt att denna skillnad finns i resultaten, vilket inte är svårt att förstå när det handlar om två olika typer av analyser: en enkel bivariat analys, å den ena sidan, och en multivariat analys som tar hänsyn till den gemensamma effekten av ett flertal faktorer å den andra.

Når det gäller den multivariata analysen kan jag hålla med om att en del variabler som ingår i analysen inte explicit motiveras ur ett teoriperspektiv. Denna del av analys är tentativ, vilket sägs tydligt i texten. Men den begränsningen ger inget skål för att dra långtgående negativa slutsatser om min analys i sin helhet.

I grunden handlar Svallfors inlägg om möjliga tolkningar, perspektivförskjutningar och bortförklaringar. Jag är inte övertygad om att hans aggressiva kritik för fram insikter i de svåra frågorna, som min artikel analyserar, särskilt mycket längre. Genomgående för hans inlägg är att han inte kan skilja mellan nyckelkomponenter i vetenskaplig metodologi: hypotes, resultat och tolkningar. Eller kanske är det så att Svallfors inte *vill* göra det. Det handlar i så fall om ett oseriöst sätt att diskutera.

Särskilt oseriöst är att inte referera att jag gör en klar distinktion mellan (sammanfattade) analysresultat och diskussion av policyimplikationer. Det handlar om två olika avsnitt i uppsatsen (9 respektive 10), som en kritisk läsare kan ta ställning till var för sig. Avsnittet om policydiskussionen hade jag själv inte inkluderat i en första manusversion, vilket senare ändrades i samråd med SFs förra redaktionskommitté. Det uppfattades som viktigt att föra fram en ny diskussion om en fråga av aktuellt intresse. Det är synd att detta avsnitt väcker obalanserade reaktioner, ty artikeln klarar sig väl utan det inlägget.

Avslutningsvis: vad min analys i grunden visar är att de som här betecknas som flyktingaltruister kanske inte är mycket att lita på i invandringsfrågan. De är inte särskild många, tycks inte ha särskilt mycket kontakt med "de andra" och är inte särskilt attitydkonsistenta.

JOSE ALBERTO DIAZ
Juridiska institutionen
Uppsala universitet

Recensioner

Rätten i förvandling. Jurister mellan stat och marknad. Margareta Bertilsson (red.) Nerenius & Santérus Förlag 1995.

Boken består av sju bidrag av sociologer och jurister, med ett inledningskapitel av Margareta Bertilsson. Författarna använder sig av både klassiska sociologiska teorier, framför allt från Weber, och av moderna teorier om rätten och dess relation till andra sociala system, exempelvis Luhmann. Insikterna från Habermas senaste bok om spänningen mellan fakticitet och normativitet används för att diskutera konflikten i den moderna positiva rätten (rätten som ändras allteftersom omständigheter och politiska intressen) mellan rätt och moral, mellan legalitet och legitimitet.

Bokens gemensamma tema är rättens omvandling i det moderna samhället och juristprofessionens förändrade roll – från att ha varit den centrala statsbärande professionen till att bli en profession bland många med anspråk på att administrera det moderna samhällets regelverk. Bokens tema inrymmer i sig en paradox, nämligen att ju mer samhället differentieras desto viktigare blir rättens roll för att konstituera, upprätthålla och synkronisera samhällsstrukturen, men själva denna differentieringsprocess innebär samtidigt juristprofessionens minskade status och makt. Denna motsägelsefulla process är mycket tydlig och beläggs empiriskt i flera av bokens uppsatser om de skandinaviska välfärdssamhällena.

De-professionaliseringen av juristprofessionen beror på att specialiseringen av professionella kompetensen har framtvingat en formalisering och en teknifiering i fråga om juridisk kompetens. Till grund för den traditionella juristprofessionens makt låg en diffus uppfattning om dess kompetens, menar Bertilsson. Social differentiering förde med sig att denna makt reducerades och specialiserades, en process som samtidigt gav utrymme åt nya kompetenser och begränsade den allenarådande juristprofessionen. Den gamla maktkompetensen vilade på privilegiet att få formulera problemen. Detta privilegium – och som idag i mångt och mycket har erövrats av ekonomerna – kom att nedmonteras och delas med andra välfärdsprofessioner, exempelvis psykologer, sociologer, socialarbetare. I det mer differentierade, mindre stratifierade och mer tillplattade sociala landskapet av idag spelar jurister en allt mindre roll i jämförelse med andra välfärdsprofessioner.

Lotti Ryberg menar i sitt bidrag "Juristen – Domaren" att även om det är för tidigt att tala om marginalisering av domarkåren kommer dock dess

betydelse att minska. Redan detta att ramlagarna framtvingar att domarna måste ta i beaktande andra professioners yrkeskunskaper, gör den traditionella dömande verksamheten mindre betydelsefull.

Sten Andersson visar i sina bidrag på juristrollens förändrade karaktär. Förändringarna i det svenska samhället från 1600-talet fram till idag – en utveckling från en stratifierad bördssstat till en differentierad och alltmer formaliserad och rationellt organiserad demokratisk stat – har inneburit att instiftandet av rättsregler och rättsutövning fråntagits Konungen och övertagits av en parlamentariskt baserad och byråkratisk, rationellt utövande rättsmakt. I ”Jurister som fria yrkesutövare” behandlar Andersson förhållandena för advokaterna på de privata advokatbyråerna och de advokatbyråer som drivs i offentlig regi. I en uppsats om rekryteringen till juristprofessionen drar han slutsatsen att rekryteringen fördelar sig på olika sociala klasser i samma takt som ståndsamhället upplöser sig, även om det fortfarande är socialgrupp ett som dominerar och att internrekrytering fortfarande är vanligt förekommande inom juristutbildningen. En tydlig förändring är det ökande antalet kvinnor.

Karsten Åströms uppsats ”Rättens gränser – om rättstillämpning i en kommunal socialförvaltning” behandlar socialarbetarnas professionaliserings-strävanden. Åström sätter deras strävanden i samband med rättens förändring till ett instrument för reglering av social välfärd, en förändring som analyseras med begreppsparen normrationellt – deduktivt individualiserande – och målrationellt – induktivt generaliserande – beslutsfattande.

En mycket intressant sociologisk analys finns i inledningskapitlet om relationen mellan rätt och moral och mellan rätt och politik. Bertilsson pekar ut den roll skandinavisk rättsrealism och i synnerhet Uppsalaskolan spelade i banandet av vägen för omvandlingen av Sverige från ett fattigt land till en modern industrination. Rättsrealisternas syn på relationen mellan rätt och moral relateras av Bertilsson till idén att genomföra social revolution på rättslig-politisk väg. Det skulle alltså finnas ett samband mellan framväxten av skandinaviska välfärdssamhällen och rättsrealisternas syn på rätten som ren fakticitet, tömt på normativt innehåll.

När rätten och rättsvetenskapen losskopplas från värde och moralsfären, kunde denna sfär förvaltas (vetenskapligt) av den empiriska samhällsvetenskapen och politiskt av företrädare för folkhemmets organisationer. (Bertilsson s. 31)

Bertilsson diskuterar i detta sammanhang Luhmann och Uppsalaskolans rättsrealister å ena sidan och Habermas å den andra. De förra argumenterar för en absolut åtskillnad mellan rätts- och moralregler, medan Habermas hävdar att giltigheten av en rättsregel står i relation till de normativa värden som rätten garanterar. Enligt Habermas löper rättens formalisering parallellt med utvecklingen av vad han kallar diskursetiken som har integrerande kraft om man genom diskursiv prövning blir medveten om dess konsekvenser.

Rättens roll har ökat i de sekulariserade samhällen. Den utgör samhällets enda kvarvarande effektiva integrativa mekanism. Varken kulturen, det gemensamma språket eller religionen förmår att integrera den mångfald av sociala relationer som karakteriserar modernt samhälle där individuell frihet utgör dessa relationers grundsten. Paradoxen är, som Bertilsson påpekar, att denna mångfald kan bevaras och garanteras genom att rätten har en tvingande karaktär, genom dess koppling till en statlig repressiv apparat som garanterar rättens efterlevnad. Omvänt, genom kopplingen av den repressiva apparaten till rätten blir våldsutövandet legitimt. Men – och detta är ett problem – om rätten ses endast i relation till den repressiva apparaten försvinner kopplingen till normativiteten, rätten förlorar sin normativa grund. Det enda som i princip blir kvar är frågan om rättens faktiska effektivitet för att upprätthålla ordningen. Denna uppfattning, som är gemensam för rättspositivismen och rättsrealismen (från Hobbes, Austin, Kelsen, Weber och Luhmann), ifrågasätts av rättsnormativismen (Habermas exempelvis). Åtskillnaden mellan rättens faktiska effektivitet och dess normativitet har lett till sinsemellan antagonistiska discipliner. Rätten som tvångssystem undersöks av rättsrealister och rättssociologer medan som normativt system av rättsfilosofer.

Rättsrealismens undergåvande av rättens normativa fundament – dvs. losskopplingen mellan rätt och moral genom att betona att gällande rätt är det som faktiskt förekommer och bortrensandet av det ideologiska innehållet i rätten – banade vägen för rättens instrumentalisering och dess koppling till politiska värden. Genom att betona rättens formella aspekt kunde den lätt kopplas till den politiskt dominerande ideologin och förvaltas politiskt av företrädare för folkhemmets organisationer och på rättslig väg genomföra social revolution.

När Hägerström och hans kolleger avmytologiserade rätten, beredde de väg inte blott för välfärdssamhället utan för politikens reella nedslag i det svenska samhällslivet. När rätten och rättsvetenskapen avskalats all ideologisk substans, kunde dess barlast lämpas över på politikens handlingsområde. (Bertilsson s. 30)

Bertilsson refererar i detta sammanhang till Luhmanns tes att losskopplingen mellan rätt och moral är ett nödvändigt stadium i samhällets fortgående differentiering. Losskopplingen möjliggör styrning i denna tilltagande sociala komplexitet, den ökar möjligheten för det sociala systemet att handskas med kontingens, den ger möjligheten att manövrera i en omgivning med flera olika frihetsalternativ. Genom losskopplingen av rätten från religion, moral och politik har rätten kommit att utvecklas som självständigt system. I kraft av dess autonomi kom rätten att på handlingsplanet skapa tillit mellan människor och på systemplanet att skapa kopplingar mellan olika differentierade system (ekonomi, politik etc). I denna dess kapacitet att skapa tillitstruktur och kopplingar mellan system kan rätten skapa stabilitet i en alltmer

föränderlig samhälle, menar Luhmann. En annan effekt – speciell intresant för föreliggande bok – är att när rätten utvecklas till ett kognitivt autonomt system, en utveckling som är specifik för västerländska rättsystem, utvecklas, enligt Weber, en speciell kader; juristerna. Den autonoma rätten är en experträtt som ligger i händerna på en akademiskt skolad yrkeskår.

I två bidrag, ett av Håkan Hydén och Eva Anderberg och ett av Margareta Bertilsson och Mikael Carleheden behandlas fenomenet förrättsligande (juridification).

Utbyggnaden av välfärdssamhällen ger upphov till detta fenomen. Förrättsligandet innebär å ena sidan det formella regelsystemets expansion på bekostnad av den informella sociala kontrollen som tidigare utövats genom lokal sedvänja, familj, religion etc. Och å andra sidan innebär förrättsligandet att trots att social kontroll i processens början mer och mer läggs i händerna på juristerna, som utövar den genom att tillämpa generella, abstrakta rättsregler ju mer förrättsligandet fortskrider, desto mindre viktig blir juristernas roll. När samhällsutvecklingen går mot ökad differentiering krävs rättens intervention för att synkronisera de övriga delsystemen; detta innebär att rättens autonomi går förlorad i takt med att den spränger ramarna för sin ursprungliga uppgift, nämligen att reglera mellanmännsliga relationer och istället går den över till uppgifter som handlar om att åstadkomma fysiska eller andra förändringar inom ramen för reglering av infrastruktur (sk rätten som instrument för intervention). Denna utveckling leder till att antalet lagar och förordningar ökar till antalet eftersom det politiskt-administrativa systemet expanderar. Den intervenerande rättens expansion är en effekt av att den moderna produktionen och samhällsutvecklingen i övrigt har ökat i komplexitet. De förmår inte själva att uppfylla sina specifika funktioner utan att samtidigt interferera med varandra på ett sådant sätt att ingripanden och behov av synkronisering uppstår. Rättens roll i detta skede blir att integrera och synkronisera aktiviteter inom och emellan de olika delsystemen. I denna uppgift blir rätten beroende av assistans från samhällsvetenskapen för att få kunskap om hur delsystem fungerar.

Denna nyorientering av rätten mot intervention för att uppnå bestämda politiska mål har lett till ett överflöd av rättsregler och vidare till att rättssystemet mist sin autonomi i förhållande till ekonomin och politiken, eftersom intervention i syfte att undvika oönskade konsekvenser eller för att uppnå vissa bestämda effekter leder till att olikheter mellan rätten, politiken och ekonomin suddas ut. Hydén och Anderberg visar att det är de intervenerade reglerna – dvs de socio-ekonomiska systemets regler – som har ökat kraftigt i andel, medan den klassiska juridikens regler inom civil-, straff-, process- etc. är oförändrade.

Det ger sig självt att jurister är motståndare till förrättsligandet och till rättens instrumentalisering eftersom deras roll begränsas av det. Juristprofessionen omvandlas till redskap åt politikerna. I det moderna Sverige har

juristprofessionen som grupp betraktad drabbast hårdast av förrättsligandets process. Förrättsligandets process startar med uppbyggandet av en medborgarstat där rättigheter, med T.H. Marshalls beskrivning, utvecklats successivt från civila rättigheter (i första hand rätt till liv och egendom). Det är i denna fas som idén om en rättsstat – idén att furstens envælde måste anpassas till ett mer operonligt och formellt lagvälde – bryter fram. Juristprofessionens guldålder sammanfaller med denna process.

Det antagande som detta resonemang – liksom den om de-professionaliseringen – vilar på är följande: ju mindre differentierat ett samhälle är desto mer central och vidsträckt är juristprofessionens roll. Samtidigt med deprofessionaliseringstendensen kan man iaktta en annan tendens, nämligen den att juristerna behåller sitt grepp om makten genom att söka sig till korporationer – både av privat och offentlig karaktär – och andra sociala inrättningar där makten idag *de facto* finns. Frågan är alltså om juristerna som profession i Sverige håller på att marginaliseras eller om marginaliseringen gäller den traditionella juristrollen enbart. Enligt Bertilsson och Carleheden gäller inte tesen om svenska juristers marginalisering när det gäller deras positioner inom lagstiftnings- och förvaltningsarbetet. Professionen har i vissa avseenden förvägats, medan i andra avseenden förstärkt sina positioner.

I den andra fasen i förrättsligandeprocessen, enligt Marshalls schema, utvidgas medborgarskapsbegreppet till att omfatta politiska rättigheter. Denna fas sammanfaller med uppkomsten av en demokratisk rättsstat. Och slutligen i den tredje fasen utvecklas de sk sociala rättigheter som medföljer utvecklingen av välfärdsstaten. Sociala rättigheter handlar om medborgarens rätt till att ha del av sitt lands välfärd. Sociala rättigheter kräver, till skillnad från civila och politiska, omfattande reformer för att förverkligas. I Webersk mening innebär förrättsligandeprocessen en utveckling från formell rätt till modern substantiell rätt.

Distinktionen mellan civila och politiska rättigheter å ena sidan och sociala å den andra är inte oproblematiserad. Civila rättigheter är negativa rättigheter till skillnad från sociala som är positiva rättigheter, eftersom de förra inskränker handling och leder till att begränsningar påtvingas aktörer i deras relation till andra. Civila rättigheter är de rättigheter som påbjuder en regering minsta möjliga handling. Positiva rättigheter däremot befullmäktigar handling. Det som gör distinktionen problematisk är att sociala rättigheter betraktas som ekonomiskt villkorliga medan civila och politiska antas inte vara det. Men faktumet är att även civila och politiska rättigheter kräver materiella resurser för deras implementering. Denna distinktion menar jag kunde ha problematiserats i boken.

Sammantaget kan denna bok sägas utgöra ett intressant bidrag; de empiriska studierna och diskussionerna inom rättsociologisk teoribildning utgör

en väl avvägd blandning och visar på spännvidden i detta, inte alltför uppmärksammade, område.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Johan Fritzell & Olle Lundberg (red). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Brombergs 1994.

De svenska s k levnadsnivåundersökningarna har genomförts i fyra omgångar: 1968, 1974, 1981 och 1991. En del resultat från den senaste omgången presenteras nu – tillsammans med tidigare resultat – i boken *Vardagens villkor*, redigerad av Johan Fritzell och Olle Lundberg. Boken innehåller nio huvudkapitel, av vilka redaktörerna skrivit det inledande och det avslutande. Dessutom har de författat en kort ”Epilog”. I övrigt medverkar en rad andra forskare: Viveca Östberg har skrivit om barns levnadsvillkor, Michael Gähler om familjeupplösning, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin om arbetets utveckling, Carl le Grand om löner, Magnus Neremo om jämställdhet, Martin Hörnqvist om generationskillnader (vuxenblivande i olika generationer) och Henrik Tham om marginalisering.

Det är en bok som innehåller åtskillig intressant information om välfärdens utveckling och fördelning i Sverige. Den är dessutom välskriven. Att data nu föreligger för en så lång period har ett betydande värde. Genom att olika förhållanden i början av 1990-talet kan jämföras med hur det var i början av 1980-talet, i mitten av 1970-talet och i slutet av 1960-talet ställs de i en annan dager. Det långsiktiga perspektivet är ett effektivt botemedel mot förhastade slutsatser om vad som håller på att hända.

Vad är det då för bild författarna har att presentera? De väsentliga slutsatserna tycks vara otvetydiga: Välfärden har huvudsakligen förändrats i positiv riktning inte bara sedan slutet av sextioalet utan även, om än mindre entydigt, mellan 1981 och 1991 års undersökningar. Vad som också framträder i materialet är en avsevärd social utjämning. De köns-, ålders- och klassmässiga skillnaderna har på många punkter blivit mindre, men de har inte försvunnit och i några avseenden tycks de inte ha rubbats alls.

Det är naturligtvis omöjligt att här gå närmare in på alla kapitel i boken, men några nedslag i de enskilda bidragen kan ändå göras. Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin visar i sin analys av arbetets utveckling att de senaste decenniernas strukturförändringar medfört en ökning av andelen jobb som är förenade med större kvalifikationskrav och autonomi för de arbetande. Denna förskjutning är emellertid inte detsamma som att befintliga arbeten

ändrat karaktär. Tvärtom finns det ett påfallande stabilt mönster innebärande att arbetarklassens jobb har fortsatt att kännetecknas av låg svårighetsgrad och liten självständighet. Förändringen måste i stället ses mot bakgrund av tjänstesektorns expansion. I allmänhet ställer jobben i denna sektor högre krav och medger större autonomi än vad fallet är inom industrin.

Resultaten ligger med andra ord mer i linje med Daniel Bells idéer om det postindustriella samhället än med Harry Bravermans och andras teser om arbetets degradering. Samtidigt ger dock analysen inget stöd för Bells tro på en försvagning av sambandet mellan social klass och arbetets karaktär (en viss sådan försvagning syns emellertid inom vård- och omsorgssektorn). Inte heller är det enbart jobb med stora kvalifikationskrav och hög autonomi som är överrepresenterade i tjänstesektorn. Där finns också en överrepresentation av arbeten kännetecknade av stora krav och ringa självständighet. Det är bl a många kvinnor som har den typen av stresskapande jobb. Tjänstearbetet är med andra ord betydligt mer sammansatt än vad man kanske föreställer sig.

I Carl le Grands kapitel om löneskillnadernas utveckling framkommer att det skett en betydande löneutjämning i Sverige mellan 1968 och 1981. Därefter har utjämningen upphört genom att de mest välbetalda återigen dragit ifrån. Framför allt har de manliga tjänstemännen på högre nivå i den privata sektorn fått rejäla löneökningar. Förändringarna i övrigt under 1980-talet har inte varit speciellt stora.

Henrik Tham konstaterar att de slutsatser vi kan dra angående fenomenet marginalisering i hög grad beror på hur begreppet definieras. Om marginalisering åsyftar ojämlikhet (specificerad som ett antal välfärdsproblem – beträffande hälsa, ekonomi, bostad etc) så finner man ingen ökning. Tvärtom visar det sig att sådana problem med några undantag minskat. Om man däremot definierar begreppet i termer av hur villkoren utvecklas för vissa utsatta grupper (såsom ensamstående mödrar och upprepat arbetslösa) blir slutsatsen att dessa i absolut mening inte fått någon försämring men att de relativt sett halkat efter ytterligare. Om, slutligen, marginalisering avser avvikande beteende (självmod, brottslig belastning, missbruk) kan vi konstatera en viss ökning (utom för självmord) under perioden fram till 1980-talet men inte därefter.

Sammantaget pekar analysen inte på någon entydig ökning av marginaliseringen, men det har skett en del förändringar i den riktningen. Dessa har delvis med flyktinginvandringen att göra. Tham ställer sig avslutningsvis frågan om man egentligen inte borde koncentrera sig på perioden efter 1991. Det finns ju skäl att misstänka att stora grupper håller på att få det sämre. Likväl behövs, menar författaren, ett mer långsiktigt perspektiv för att ge en bakgrund mot vilken dagens utveckling kan bedömas.

Också redaktörerna undrar i sin epilog vilken bild man skulle ha fått om man haft data för ytterligare några år in på 1990-talet. De tror inte att resultaten då skulle ha blivit väsentligen annorlunda och det har de för-

modligen rätt i. Det tar tid innan den ökade arbetslösheten och den sociala nedrustningen ger mer markanta utslag. Icke desto mindre ska man nog vara inställd på att de sociala klyftorna kommer att växa framöver – om nu ingen vändning inträffar i ekonomin och politiken.

Handlar då inte rapporteringen i boken enbart om fenomen som går att mäta, medan andra och mer komplicerade förhållanden lämnas åt sidan? Det är riktigt att en rad aspekter inte kan fångas i undersökningar av detta slag, men det är ändå svårt att uppleva den begränsningen som särskilt allvarlig. Alla framställningar har sina begränsningar och denna har färre än många andra.

Det ska också sägas att kapitlen ingalunda är teorilösa. Tvärtom har författarna ansträngt sig att koppla ihop teori och empiri. De försöker finna empiriska indikatorer för att kunna pröva teoretiska utsagor om hur verkligheten är beskaffad och hur den har utvecklats. Vad man kan ifrågasätta är om de indikatorer som används alltid duger till att mäta det man vill mäta. Är med andra ord validitetsproblemen tillfredsställande lösta? Svaret på den frågan är, såvitt jag kan bedöma, i huvudsak ja, men emellanåt rör det sig om skäligen enkla empiriska mått på komplexa företeelser.

En svaghet med boken är att man ibland inte får reda på hur stor andel i befolkningen som uppvisar olika karakteristika. Den logistiska regressionsmodell som används (och som för övrigt mycket pedagogiskt presenteras i ett appendix) innebär ju att man jämför en viss kategori med genomsnittet i urvalet eller med en bestämd referensgrupp. De oddskvoter man därvid arbetar med ger ingen direkt information om hur många eller hur stora andelar i urvalet som kännetecknas av det ena eller det andra. Nu avhjälpas denna brist delvis genom särskilda presentationer av grunddata, men detta låter sig inte göras rakt igenom. Då och då saknar man en sådan belysning och häri ligger en begränsning vad gäller bokens användbarhet i undervisningssammanhang.

Detta är dock mindre anmärkningar. Boken är som helhet ett välgjort arbete som ger riklig information om vissa av de förändringar som inträffat i Sverige under de senaste decennierna. Det är värdefullt för svensk samhällsvetenskap att ha tillgång till dessa material. Nu har emellertid även data som avser längre perioder sina begränsningar. Problemet är ju att undersökningens uppläggning ibland också måste förändras över tid för att kunna fånga relevanta förändringar i människors liv. Därmed kan en del av jämförbarheten gå förlorad. Eftersom världen ju knappast kommer att stanna av är det dock inte mycket att göra åt detta förhållande. Nästa undersökning, om den kommer, kommer säkert ändå att bli intressant eftersom man då – om

den inte dröjer alltför länge – bör kunna se vad den nuvarande konjunkturredgången och tendenserna till systemskifte har inneburit.

BENGT FURÅKER
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Mary Zey: *Banking on Fraud. Drexel, Junk Bonds, and Buyouts*, New York: Aldine de Gruyter, 1993

Under 1980-talets högkonjunktur fick finansmarknaderna en mer framskjuten ställning i de västliga ekonomierna. Aktiviteterna på dessa marknader växte dramatiskt i omfattning och som bl a en följd av successiva avregleringar tillkom, vid sidan av de traditionellt dominerande bankerna, nya finansinstitut utrustade med en rad dittills delvis oprövade finansiella instrument (som t ex högriskobligationer och, som ett senare steg, de sk derivatinstrumenten). Med de finansiella marknadernas begynnande kris mot slutet av decenniet uppdagades omfattande finansbedrägerier. Finansmän som för bara några år sedan hyllats som innovativa entreprenörer i affärstidskrifterna, ställdes nu inför rätta för gäldenärsbrott, insiderbrott och trolöshet mot huvudman.

I Sverige gjorde bl a de rättsliga processerna mot tongivande affärsmän i Njord, Atle, Invent, Sparbanken Väst och Independent det nödvändigt för näringslivets organisationer att söka återvinna förlorad legitimitet. Utvägen blev de sk etikkampanjerna. Huvudbudskapet var att 1980-talets ekonomiska kriminalitet orsakades av näringslivets svårigheter att överföra en traditionellt god affärssed till yngre generationer affärsmän. En ny marknad för expert- och åsiktskadrer öppnades. Företag hyrde in konsulter i företagsmoral och etikseminarierna avlöste varandra.

Den dominerande debatten om 1980-talets brottslighet inom finansmarknaderna kom därmed, i den mån den inte endast gick ut på att demonisera enskilda personer ("näringslivets psykopater"), att underordnas detta begränsande etiktema. Sociologen Mary Zeys bok *Banking on Fraud* utgör, mot denna bakgrund, ett intressant försök att vidga och fördjupa diskussionen. Det görs genom att sätta de nya marknadernas struktur och funktionsätt i blickfånget. Hennes empiriska intresse riktas framför allt mot det kanske mest spektakulära inslaget på de amerikanska finansmarknaderna, nämligen marknaden för sk högrisk- eller skräpobligationer (junk bonds).

Högriskobligationer emitterades av amerikanska företag under 1980-talet, ofta med avsikten att finansiera sk *leveraged buy-outs*, dvs högbelånade företagsuppköp där en företagsledning, eller en VD, övertog delar av ett

företag för att ”slakta” dem. Zey låter läsaren följa denna marknad från dess formering, över en nästan feberaktig expansion, fram till kollapsen och de förödmjukande rättsliga efterspel. Detta görs väsentligen genom en detaljerad fallstudie av investmentbanken Drexel och dess primus motor – trollkarlen från Wall Street – Michael Milken.

Historien om Milken och Drexel är historien om iscensättandet av systematiska bedrägerier. Dessa värdepappersbedrägerier blir, enligt Zey, obergripliga om de studeras som enbart yttringar av bristande etik eller utslag av patologisk girighet. Ett fruktbart alternativ är i stället att studera problemet från kombinationen av inom- och mellanorganisatoriska infallsvinklar. Inomorganisatoriskt möjliggjordes svindeln i högriskaktier genom strukturella spänningar mellan finansföretagens övergripande och avdelningsbaserade mål och mellan officiella och faktiska belöningskriterier. En alldeles speciell uppmärksamhet ägnas emellertid de mellanorganisatoriska relationerna. Värdepappersbedrägerier i detta storskaliga format förutsätter, och det är egentligen Zeys huvudpoäng, interorganisatoriska nätverk (oavsett om dessa löper mellan hela organisationer eller enstaka underavdelningar) och förmågan att från denna operationsbas påverka de centrala organisationsmiljöerna. Hennes primära analysenhet blir därmed de relationer mellan formellt juridiskt oberoende aktörer som bland andra Milken sökte regissera. Sådana *fraud networks* – dvs dolda samverkansformer mellan t ex finansiella aktörer och företagsledare, med syftet att manipulera marknaden för högriskobligationer – kom enligt Zey att bli det normala snarare än det avvikande sättet att göra affärer på inom denna speciella finansiella marknad. Bedrägeriet institutionaliserades.

Målet för nätverksaktörerna var de stora och samtidigt omedelbara vinster som bara en finansmarknad kan ge upphov till. Till skillnad från industrikapitalet, där vinster genereras genom expanderande produktion och avsättningsmarknader, genererar finansmarknaden vinster genom monetära transaktioner. I dessa snabba transaktioner, där varor inte först måste produceras för att senare bytas mot pengar, gavs de yttersta förutsättningarna för Milkens och Drexels manövrer. De omstruktureringar av amerikanskt näringsliv som successivt genomfördes med hjälp av handeln med högriskobligationer hade inte till syfte att expandera produktion och avsättningsmarknader. Följderna av 1980-talets systematiska *leveraged buy outs* blev därmed, enligt Zey, delvis katastrofala för amerikanskt näringsliv och samhälle, med avveckling av i grunden livskraftiga företag, ruinerad av institutionella placerare (som t ex pensionsfonder och försäkringsbolag) och ökad ekonomisk maktkoncentration.

Banking on Fraud illustrerar några av de teoretiska och framför allt empiriska möjligheter som öppnats genom den nya ekonomiska sociologin. Inspirerad av Granovetters (1985) studier av de ekonomiska transaktionernas sociala inneslutning (embeddedness), har Zey framför allt sökt sitt

datamaterial där kunskapen om dessa relationer primärt står att finna, nämligen hos tidigare anställda hos Drexel. Detta unika och detaljerade material gör *Banking on Fraud* särskilt intressant. Där den svenska Bankkriskommittén (se t ex Sjöberg et al, 1995), åtminstone hittills, inskränkt sig till de mer formella och lätt åtkomliga aspekterna av de senaste årens utveckling inom de finansiella marknaderna, har Zey tagit sig omakets att gräva djupt. Belöningen är en rik bild av den ekonomiska brottslighet där företag är aktörer snarare än offer.

KLAS BORELL
Institutionen för socialt arbete
Mithögskolan, Östersund

REFERENSER

- Granovetter, M (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91, pp 481-510
- Sjöberg, G et al (1995). *Bankerna under krisen. Fyra rapporter till Bankkriskommittén*, Stockholm: Bankkriskommittén, Finansdepartementet

Kristina Håkansson: ”*Förändringsstrategier i arbetslivet*”

Kristina Håkanssons avhandling är ovanlig. Den är den enda avhandling jag känner till som studerar organisationsproblem huvudsakligen på grundval av ett statistiskt representativt urval av organisationer. Den enda tidigare studien av liknande slag är ”Sveriges arbetsplatser” (leGrand, Szulkin m.fl). Ansatsen och data är unika och förtjänar fortsatt uppmärksamhet och analys. Författaren visar en både teoretisk och metodisk påhittighet och en uppfinningsförmåga som lovar gott.

Författarens huvudsyfte är att kartlägga och förklara utveckling och stagnation i organisatoriska utvecklingsförlopp. Problemställningen bryts ned till tre huvudfrågor: 1. Hur skall man förklara att arbetsplatser väljer olika förändringsstrategier? 2. Vad betyder de olika förändringsstrategierna för vilket resultat man uppnår? 3. Hur ska man förklara förändringsarbetets resultat? Vilka övriga faktorer är det som förklarar att vissa arbetsplatser lyckas medan andra misslyckas?

Två begrepp är centrala i hennes teori, nämligen begreppet *organisatorisk förändringskompetens* som sammanhänger med begreppet *utvecklingstrappan*. Utvecklingstrappan är en skala över organisationernas förmåga att hantera förändringar. Den lägsta nivån innebär stora svårigheter att anpassa sig till nödvändiga förändringar och den högsta nivån innebär en flexibel organisation där förändringsarbete ingår som en naturlig del av verksamheten.

Var organisationen befinner sig i utvecklingstrappan avgör förutsättningarna för att välja olika förändringsstrategier. Organisationer som befinner sig på utvecklingstrappans lägsta nivå bör i första hand inrikta sig på att få till stånd enkla förändringar, s.k. enfaktorförändringar, komma igång med något konkret, ta tillvara och lära sig av de erfarenheter man får, osv. De som befinner sig på utvecklingstrappans andra steg har vissa erfarenheter av utvecklingsarbete och kan därför åta för sig litet mer komplexa uppgifter som omfattar fler frågor samtidigt eller fler avdelningar. De kan bredda och sprida innehåll och deltagande. De förmår också reflektera över invanda rutiner och det vardagliga beteendet, samt de erfarenheter de har. På den tredje och högsta utvecklingsnivån hanterar man flera samtidiga projekt och ser förändringsarbetet som något kontinuerligt pågående. Projekten fungerar som läroprocesser i en organisationsstruktur som blir alltmer organisk. Det finns system för erfarenhetsutbyte mellan olika grupper och enheter. Problemlösning och kompetensutveckling sker genom ett kollektivt kontinuerligt lärande och erfarenhetsutbyte ingår som en naturlig del av den ordinarie verksamheten.

Det empiriska materialet består dels av en enkätundersökning som genomfördes våren och sommaren 1992, samt av fem tidigare genomförda fallstudier. Fallstudierna har god spridning över olika sektorer.

Svarsfrekvensen på enkäten är 70%. Bland de små företagen är svarsfrekvensen nere i 63% medan den är 82% bland de stora.

Enkäten redovisas inte i bilagorna, vilket är en svaghet, men det finns en kort sammanfattning av dess innehåll i avhandlingen. En del av frågorna om arbetsorganisation och beslutsstrukturer på arbetsplatserna har lånats från Levnadsnivåundersökningens studie över arbetsplatser 1992.

Enkäten har besvarats av utvecklingsansvariga på arbetsplatserna, vilket gör att resultaten återspeglar deras perspektiv. Författaren diskuterar förtjänsterna och problemen med detta urval av respondenter. Huvudvinsten bedöms vara att de utvecklingsansvariga är insatta i förändringsarbetet på flera nivåer. Huvudbristen att de kan tolka resultaten som mer positiva än de är i realiteten.

Den multivariata analysen genomförs med Multivariat Variansanalys (MANOVA). Analysstrategin framgår inte riktigt av författarens grafiska modell, den kan lättast följas med hjälp av kapitelrubrikerna.

För analysen konstruerar författaren ett processindex som utgår från antalet arenor och bredden i deltagandet vilka kombineras. Detta processindex kombineras sedan i sin tur med ett innehållsindex som mäter om förändringen omfattar ett smalt eller brett innehåll. Dessa två index kombineras i nästa steg till en fyrfältstabell där författarinnan urskiljer fyra typer av förändringsstrategier: *Expertprojektet*, *den problemfokuserade strategin*, *den processororienterade strategin* och *breddstrategin*. Den processororientera-

de sammanslås sedan med breddstrategin på grund av det lilla antalet fall. I analysen urskiljes därför endast tre typer av förändringsstrategier.

Resultat visar att de mest framträdande problemområdena är kommunikation, kapacitet och ledtider. Författaren påvisar en obalans på så sätt att det finns företag som uppfattar vissa områden som problematiska utan att dessa områden därför är med i de projekt som företagen redovisar i enkätsvaren, och det finns företag som i förändringsarbetet har med områden som de samtidigt säger inte är problematiska för dem. De frågor/områden där det förekommer mest obalans rör kompetens och kommunikation, och de frågor där det förekommer mest balans är frågor som inte upplevs som särskilt problematiska som personalomsättning och frånvaro, lönesystem och arbetstider. Författaren skapar också ett index som rör i vilken utsträckning som arbetsorganisationen upplevs som problematisk resp. ingår i förändringsarbetet på företaget.

Förändringsarbetet initieras oftast av ledningen. Detta kan i sin tur innebära att många arbetsplatser väljer förändringsstrategier som är mer avancerade än de egentligen har förutsättningar att klara av. Att breddstrategin visar sig vara överlägsen kan förklaras av tidsfaktorn. En längre projekttid kan kompensera för svagare utgångsförutsättningar. Vad som oftast föranlett förändringsarbete är centrala målvariabler för företag och verksamheter som lönsamhet/budget, kvalitet, konkurrens och politiska beslut.

Vad som hindrar eller bromsar välbehövliga förändringar tycks främst vara brist på nytänkande och organisationskultur.

Högre ledningsorgan framstår som mest engagerade, medan engagemang-
et sjunker med nivåerna nedåt i organisationen. Detta kan dels bero på vilka som besvarat enkäten, och dels ha att göra med projektens uppläggning. Man skulle kanske finna andra resultat om man särbearbetade de fall där initiativen kommit underifrån.

Arbetsplatsens ekonomiska resultat och resurser var viktig, men bara för de direkta effekterna. Det är klart att resultaten mycket är en fråga hur mycket resurser som investeras i dem, även om mycket pekar på att nyckelresursen är hur mycket tid som de anställda kan ställa, eller ställer till förfogande.

Bristerna i avhandlingen berör främst analys och slutsatser. Jag har främst disponerat kritiken från de slutsatser som författaren själv formulerat i sin engelska sammanfattning.

I författarens sammanfattning hålls *förändringskompetensen* fram som en nyckelfaktor redan i inledningen, och längre fram i sammanfattningen sägs att förändringskompetensen påverkar alla resultatvariabler. Men faktorn förändringskompetens ger utslag endast i två av författarens egna multivariata beräkningar. I en av de provberäkningar jag själv gjorde på författarens datamaterial var faktorns inverkan dessutom insignifikant. Vidare är faktorn med i de multivariata analyserna till priset av ganska stort internt bortfall,

varför man kan känna tveksamhet inför representativiteten för de modeller där faktorn är med. Om man tar bort denna faktor ur modellen förändras också orsaksbilden något.

Den variabel som identifierar *förändringsstrategi* ger endast utslag i en av författarens modeller, och då bara i form av en kombinerad variabel tillsammans med projekttiden. Variabeln kallas *balans mellan tid och strategi*. I en provberäkning jag gjort på författarens datamaterial ser det ut som om det främst är projekttiden som ger utslag. Även denna variabel är med till priset av ganska stort internbortfall, varför kan känna tveksamhet inför modellens representativitet. Om man tar bort denna faktor ur modellen förändras också orsaksbilden något.

Författaren säger både i text och slutsatser att (de mer eller mindre medvetna) *valen av förändringsstrategi* är "largely determined by chance". Att det mesta är oförklarad av författarens modell är en sak, men det kan också bero på vad författaren har frågat om och inte frågat om i enkäten. Det kan finnas faktorer som berör t.ex. både ledningens (mer eller mindre medvetna) ideologiska hållning och företagskulturen som det inte finns frågor om i enkäten, men som är viktiga förklaringar till dessa "val". Det är inte riktigt detsamma som att det är slumpen som avgör valen.

De faktorer som, enligt författaren, återkommer gång på gång som förklaringar är *inre faktorer på arbetsplatsen*, såsom hur arbetet organiseras i allmänhet, och hur förändringsprojektet organiseras. Detta tyder, enligt författaren, på att även organisationens läge på utvecklingstrappan spelar roll för resultaten.

De *externa faktorerna* sägs som regel ha föga förklaringsvärde. Bara branschtillhörigheten visade signifikant samband med några av resultatvariablerna, men detta tror författaren huvudsakligen kan vara en följd av att de olika branscherna har olika möjligheter att mäta sina resultat. Andra externa faktorer som organisationens storlek, dess konkurrenssituation, och dess konkurrensmedvetenhet visade sig sakna inverkan i de multivariata bearbetningarna. Det är klart, säger författaren, att strukturella förklaringar, som har spelat en sådan viktig roll i klassisk organisationsteori, inte kan förklara förändringsprocesser eller deras resultat.

Analysen av de externa faktorernas roll bygger delvis på några mått som jag uppfattar som tveksamma. Det gäller åtminstone måtten på *konkurrensmedvetenhet* som jag har svårt att uppfatta som en extern faktor vare sig som teoretiskt begrepp eller som operationellt mått, och på *arbetsmarknaden* där frågan lyder "Har något eller några av följande faktorer bromsat eller hindrat välbehövligen förändringar?", och det svarsalternativ som används som indikator på arbetsmarknadsförhållandena är "För låg kompetensnivå bland personalen".

En del av slutsatserna har alltså inte så starkt stöd i det material som författaren redovisar. Det finns ett visst gap mellan å ena sidan de resultat

som författaren själv redovisar, samt vad mina egna provberäkningar visat, och å andra sidan författarens slutsatser som får mig att uppleva en viss brist på ödmjukhet inför data hos författaren.

Anledningarna till valet av MANOVA liksom metodens statistiska förutsättningar, förtjänster och brister borde vidare ha diskuterats. Att det inte finns några mått på sambandens styrka är en brist. Konstruktionen av index borde ha diskuterats, särskilt när det gäller index för måluppfyllelse, liksom index' skalnivå. Det är också en brist att interaktionseffekterna inte alls berörs i analysen. Valet att föra in variabler (index) som orsakar stora internbortfall i analysen borde ha diskuterats.

En del viktiga teoretiska problem lämnas obearbetade, till exempel förutsättningarna för en demokratisk dialog inom arbetsorganisationer där ledningen har makt och inflytande över livsvillkoren för samma personer som de skall föra en demokratisk dialog med.

Mitt intryck är att referenslistan är litet kort och jag har undrat litet över efter vilka principer författaren har valt just dessa, eller bara dessa, verk och förbigått andra. Det finns böcker och artiklar som jag tror skulle vara av intresse att behandla i en avhandling som denna, t.ex. en klassiker som Burns & Stalker och deras studie över organisationsförändring. Ett annat exempel som rör förändringsstrategier med stort personalinflytande är Lenart Svenssons arbete. En tredje referens som borde vara intressant är Torbjörn Stjernbergs artikel om "Misslyckade exempel", i Expertrapport nr 5 till Produktivitetsdelegationen, från 1991. Åtminstone för definitionen av de nya organisationstendenserna borde väl Christian Berggrens avhandling om "Det nya bilarbetet" ha varit intressant, osv.

STEN HÖGLUND
Sociologiska Institutionen
Umeå Universitet
Fakultetsopponent

Kommentar till Sten Höglunds recension av Kristina Håkanssons avhandling ”Förändringsstrategier i arbetslivet”

I våras disputerade jag på avhandlingen ”Förändringsstrategier i arbetslivet”. Sten Höglund, som var opponent, har recenserat avhandlingen. Flera av hans synpunkter förtjänar en kommentar av författaren.

Höglunds kritik av avhandlingen rör främst analys och slutsatser. Höglund har haft tillgång till hela det datamaterial som den kvantitativa analysen bygger på och gjort egna databearbetningar. Det är naturligtvis inte enkelt att på kort tid sätta sig in i någon annans datamaterial. Höglund påpekar att hans provkörningar inte ger de signifikanta utslag som jag kommit fram till. Denna kritik är helt missvisande, vilket jag också klargjorde på disputationen. De databearbetningar som jag har gjort inkluderar enbart de arbetsplatser där den aktuella frågan är relevant. När Höglund gör samma databearbetning men felaktigt inkluderar samtliga arbetsplatser, får han naturligtvis ett annat resultat.

En annan kritik av mina databearbetningar som Höglund återkommer till flera gånger är att det interna bortfallet är stort. Det är här viktigt att klargöra att det inte enbart handlar om bortfall, dvs arbetsplatser som inte besvarat en fråga i enkäten. Den stora delen av ej medräknade arbetsplatser är arbetsplatser som uppgivit att frågan inte är relevant. Det är alltså inte fråga om ett stort internt bortfall som hade minskat analysens validitet. Höglund menar att jag hade fått delvis andra förklaringar om jag inte tagit med de variabler där antalet medräknade arbetsplatser blir lågt. Hans kritik stämmer i den meningen att några av de variabler som visade sig signifikanta byts ut mot andra signifikanta variabler om samtliga arbetsplatser räknas med. Men detta ändrar inte resultaten, det är fortfarande variabler som är indikatorer på samma sak som är signifikanta. Även om jag räknar bort de variabler som ger ett stort förklaringsvärde men som minskar antalet medräknade arbetsplatser, stämmer fortfarande den förklaringskedja som jag redogjort för, om än med något andra indikatorer. Höglunds argumentation förefaller mig något motsägelsefull. Å ena sidan menar han att jag förklarar väldigt lite av variansen, å andra sidan menar han att jag skall räkna bort de faktorer som visar stort förklaringsvärde.

Avslutningsvis en mer allmän reflexion. Det är möjligt att jag - trots sökningen i diverse databaser - har missat någon litteratur som jag borde tagit med. Min avhandling behandlar ett fenomen som av allt att döma innebär djupa förändringar i arbetslivet. Jag har genom avhandlingsarbetet

kunnat belägga att många anställda i dag mer eller mindre frivilligt deltar i en bred omvandling. Den socio-tekniska aspekten av denna omvandling finns som Sten Höglund påpekar behandlad i vetenskapen, och då ofta i form av fallstudier (jmf Van Eijnatten, F.M., *The paradigm that changed the work place*, Arbetslivscentrum, Van Gorkum, 1993). Hans bibliografi över socio-tekniska verk är 50 sidor lång. Mitt problem i avhandlingen är ett annat; att förstå de organisatoriska processer som lett fram till bl a en revolution av arbetsorganisationen (team, målstyre, flöde, mångkunnighet etc), men som långt ifrån är begränsad till de sociotekniska betingelserna. Förändringsprocesserna inbegriper ett mycket bredare spektrum och får konsekvenser även utanför arbetsplatsen. Det allvarliga är inte att *min* litteraturlista är för kort eller att jag glömt någon klassiker på området, det tragiska är att litteraturlistan *är* så kort.

Författarpresentation

Mats Alvesson är professor i företagsekonomi vid Lunds Universitet. Han har tidigare publicerat bland annat *Sociala störningar av självet* (1989), *Cultural Perspectives on Organization* (1993) och *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod* (1994, tillsammans med Kaj Sköldberg). **Dan Kärreman** är doktorand vid företagsekonomiska institutionen vid Göteborgs Universitet. Han håller för närvarande på att slutföra en avhandling om organisationskultur, kommunikation och tidningsarbete.

Rolf Å Gustafsson är docent i medicinsk sociologi och har bedrivit både aktionsinriktad och historiskt analyserande forskning om arbetsmiljö och vårdorganisation, vilket bland annat resulterat i följande böcker: *Sjukvård på löpande band* (Gardell och Gustafsson 1979), *Traditionernas ok – hälso- och sjukvårdens organisering i ett historie-sociologiskt perspektiv* (Gustafsson 1987), *Kan vården demokratiseras?* (Gustafsson, Carlsson & Henriksson 1991), och *Köp och sälj, var god svälj – vårdens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv* (Gustafsson (red.) 1994). Han är för närvarande knuten till Institutionen för internationell hälsa och socialmedicin vid Karolinska institutet.

Jan Inge Jönhill är doktorand vid sociologiska institutionen, Lunds universitet. Han har bl a haft ett forskarstipendium för studier hos Niklas Luhmann vid sociologiska fakulteten, Bielefelds universitet och arbetar för närvarande med en avhandling om Luhmanns systemteori. Jönhill har tidigare bl a skrivit en artikel i *Sociologisk Forskning* nummer 4 1993 om individualitet och kärlek i Luhmanns systemteori.

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Välfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Välfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Välfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteori. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivsociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemang
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Välfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Välfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
- 1994:1 Finsk sociologi, svenskhet, europatanke
2 Staten, marknaden och det civila samhället
3 Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition
4 Östeuropa, politisk kultur, självmord
- 1995:1 Narcissism, altruism och civilt samhälle
1995:2 Tema: Miljö och risk
1995:3 Dagspress, offentlig sektor och systemteori

Utförsäljning av tidigare nummer av Sociologisk forskning: gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Äldre nummer, dvs till och med 1993: Pris 35 kr, hel årgång 120 kronor. Senare nummer, dvs 1994 och 1995: Pris 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Anvisningar till artikelförfattare

1. Artikelförfattaren skall skicka tre kopior av sitt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuskriptet skall vara försett med goda marginaler och det får inte överstiga 25 A-4 sidor, inklusive litteraturlista.
2. Varje manuskript skall innehålla ett kort abstract, som skall vara skrivet på engelska.
3. Placera titeln på artikeln och författarens namn och adress på en lös-tagbar framsida. Det stora flertalet artiklar kommer att skickas till anonyma referees.
4. Vid förekomst av notapparat skall denna placeras i slutet av artikeln, strax innan litteraturlistan.
5. Litteraturhänvisningar i text skall skrivas på följande sätt: (Giddens 1991), eller Giddens (1991). Litteraturlistan skall utformas på följande vis:

Bok:

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Artikel:

Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 26–37.

Kapitel i bok:

Keane, J. (1988) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.

6. Tabeller och figurer bifogas på ett separat blad och i texten anges var dessa skall placeras.
7. Författare ombedes att läsa korrektur på sina artiklar och att returnera denna inom en vecka. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett, ange alltid program.
8. Sociologisk Forskning kan endast acceptera artiklar som följer dessa riktlinjer.

Sociologisk Forskning 3 1995

Innehåll:

Mats Alvesson och Dan Kärreman: Att synliggöra organisationen eller "Arne Weise har fan inte sålt nånting"

Rolf Å Gustafsson: Valfrihet och konkurrens inom den offentliga sektorn

Jan Inge Jönhill: Om individ och person i Niklas Luhmanns systemteori